

शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष ११ वे | अंक-४ | ऑक्टोबर २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

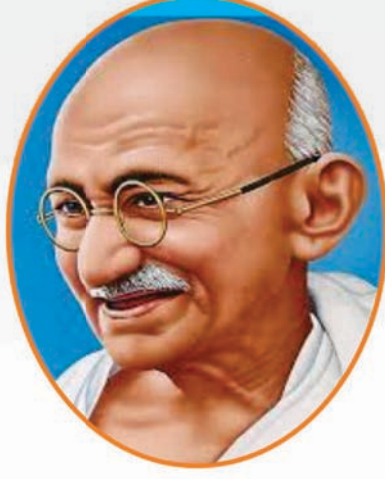
शुभ
दीपावली

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

विनम्र अभिवादन

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

लालबहादूर शास्त्री

सरदार वल्लभभाई पटेल

इंदिरा गांधी

ऑक्टोबर २०२२

शके - १९४४

* सल्लागार मंडळ *

शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य

नितीन उपासनी

* संपादक *

अनुराधा ओक
सचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

श्री. माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

विजय दोडे
मूल्यमापन अधिकारी (प्र.)
राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे

* निमंत्रित *

माधव राजगुरू
डॉ. अजयकुमार लोळगे

वार्षिक वर्गणी: ₹.२५०/-
किरकोळ अंक ₹. २५/-

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* गांधी चरित्रातील मूल्यविचार	डॉ. दिलीप गरुड	०५
* शिक्षणाचा भविष्यवेध	डॉ. न. म. जोशी	११
* माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारत	डॉ. दीपक शिकारपूर	१५
* आजची आव्हाने!		
बदलणारे विद्यार्थीपण	प्रा. प्रवीण दवणे	१९
* घरात एक ग्रंथघर हवे	डॉ. यशवंत पाटणे	२१
* अभिनव वाग्विलासिनी	प्रा. मिलिंद जोशी	२५
* विद्यार्थी विकासासाठी		
अवांतर वाचन	अनिता नगराळे	३०
* ऑनलाईन अध्यापनातील		
समस्या व उपाय	सुरेखा साठे	३५
* शिक्षण आणि कौशल्ये	शुभांगी मिसाळ	४०
* स्त्रीगीते : लोकसाहित्यातील		
अनमोल ठेवा	अनिल ल्हायकर	४२
* आयुर्वेद व योगशास्त्रातील आहार	डॉ. योगेश शिंदे	४४
* शब्दांचे उगमस्थान : एक उपक्रम	जयश्री काटीकर	४७

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक अनुराधा अविनाश ओक यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : अनुराधा अविनाश ओक

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Anuradha Avinash Oak, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Anuradha Avinash Oak

२ ऑक्टोबर महात्मा गांधी यांचा जन्मदिवस. त्यांनी भारतीयांना ‘मूलोदयोगी’ शिक्षणप्रणाली दिली. पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच हाताला काम देणारे, श्रमाचे महत्त्व वाढवणारे, समाजाची गरज ओळखून उत्पादन करणारे शिक्षण हवे, याचा त्यांनी कृतिशील प्रयोग केला. या शिक्षणातून शरीर, मन आणि बुद्धी यांचा आंतरिक मेळ बसेल असे प्रतिपादन केले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाबरोबरच शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, जातीय ऐक्य, कुष्ठरोग निर्मूलन, स्वच्छता, निसर्गोपचार, खादीचा प्रचार आणि प्रसार, आश्रमीय जीवनपद्धती अशा अनेक क्षेत्रांत त्यांनी योगदान दिले. त्यांची ‘माझे सत्याचे प्रयोग’ ही आत्मकथा म्हणजे त्यांनी केलेल्या कृतिशील प्रयोगांची गाथाच आहे.

भारताचे माजी पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांचाही २ ऑक्टोबर हा जन्मदिवस. साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, प्रखर राष्ट्रनिष्ठा आणि कणखर नेतृत्व हे त्यांचे महान गुण! देशाचे रक्षण करणाऱ्या जवानांबरोबरच देशाच्या गरजा भागविणारा शेतकरीही तितकाच महत्त्वाचा आहे हे त्यांनी प्रतिपादन केले; म्हणूनच त्यांनी ‘जय जवान, जय किसान’चा नारा दिला.

“क्षणभंगुर आणि चटकन् मिळणाऱ्या सुखामागे धावू नका. विधायक व भरीव कार्य करण्यासाठी स्वतःला वाहून घ्या. समर्पित वृत्तीने काम करा.” असे विचारवैभव सांगणाऱ्या डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांची १५ ऑक्टोबरला जयंती आहे. विज्ञान आणि मानवता यांची सांगड घालणारे, निःस्पृह वृत्तीचे, मानवतावादी शास्त्रज्ञ म्हणून ते सर्व जगाला परिचित आहेत. त्यांचा जन्मदिन ‘वाचन प्रेरणादिन’ म्हणून साजरा केला जातो. अध्ययन-अध्यापनात रंगून गेलेले ते चिंतनशील शिक्षक होते. वाचन प्रेरणा दिनाच्या निमित्ताने त्यांचे ग्रंथवाचन, ग्रंथसंग्रह, ग्रंथप्रेम, ग्रंथलेखन हे गुण विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याची जबाबदारी आपल्या सर्वांवर आहे.

कणखर नेतृत्वामुळे व देशहिताच्या धाडसी निर्णयांमुळे ज्यांना ‘पोलादी पुरुष’ हे नामाभिधान मिळाले अशा सरदार वल्लभभाई पटेल यांची ३१ ऑक्टोबर रोजी जयंती आहे. हा दिवस ‘राष्ट्रीय एकता दिन’ म्हणून पाळला जातो. तसेच ३१ ऑक्टोबर रोजी स्वर्गीय इंदिरा गांधी यांची पुण्यतिथी आहे. हा दिवस देशभर ‘राष्ट्रीय संकल्पदिन’ म्हणून पाळला जातो.

या सर्व महापुरुषांच्या जीवनचरित्रांतून आपण प्रेरणा घेऊन त्यांचे कार्य व आदर्श विद्यार्थ्यांसमोर ठेवूया. या सर्व महान व्यक्तींना विनम्र अभिवादन! या अंकातील सर्वच लेख अभ्यासपूर्ण असून वाचनीय आहेत. ते नक्कीच आवडतील असा विश्वास आहे.

या महिन्यामध्ये दीपावलीचा सण आहे. दीपावली म्हणजे दिव्यांचा उत्सव. आपण प्रकाशाचे पूजक आहोत. प्रकाश हे ज्ञानाचे प्रतीक आहे. दीपावली निमित्ताने अज्ञानाचा अंधार दूर होऊन ज्ञानरूपी प्रकाश घराघरांत पोहोचावा, ही सदिच्छा. दीपावलीच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी

अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

गांधी चरित्रातील मूल्यविचार

डॉ. दिलीप गरुड, पुणे : ९९६०२५९०८५

महात्मा गांधींच्या जीवनचरित्रातून आपल्याला अनेक मूल्यविचार शिकायला मिळतात. सत्य हा गुण त्यांनी ह्यातभर जपला. प्रामाणिकपणा, व्रताचरण, दृढनिश्चय या गुणांचे दर्शन आपल्याला घडते. साबरमतीचे संत या शिर्षकाने ओळखले जाणारे महात्मा गांधी यांनी असहकार व सत्याग्रह या अहिंसक मार्गाने सर्व समाजाला स्वातंत्र्यलढ्यात सामील करून घेतले व या मार्गाने समाजशिक्षकाची भूमिकाही बजावली. मिठाचा सत्याग्रह व दांडीयात्रा यांनी तर जगाचे लक्ष वेधून घेतले. ते म्हणत, “माझे जीवन हाच माझा संदेश आहे.”

शिक्षण ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षण हे जसे वर्गात, चार भिंतीच्या आत मिळते तसे ते ग्रंथांमधूनही मिळते. तसेच निसर्गातून, समाजातील घडामोडींतून, दैनंदिन अनुभवातून, थोर व्यक्तींच्या जीवनातूनही मिळते. एकदा महात्मा गांधींना एकाने संदेश मागितला, तेव्हा ते म्हणाले, “मी वेगळा काय संदेश देणार? माझे जीवन हाच माझा संदेश आहे.” म्हणजे गांधीजींच्या जीवनापासून आपणाला जशी प्रेरणा मिळते तसे शिक्षणही मिळते.

२ ऑक्टोबर हा गांधीजींचा जन्मदिवस. त्यांनी आपल्या ७८ वर्षांच्या आयुष्यात अनेक कामे केली. निसर्गोपचार, नई तालीम शिक्षण पद्धती, कुष्ठरोग निर्मूलन, जातीय ऐक्य, सार्वजनिक स्वच्छता, अस्पृश्यता निर्मूलन, खादी ग्रामोद्योग, सत्याग्रही मार्गाने स्वातंत्र्य आंदोलन अशा विविध क्षेत्रांत त्यांनी काम केले. ते कृतिशील जीवन जगले. त्यांच्या विचारांतून जीवनविषयक तत्त्वज्ञानातून आपणाला फार शिकण्यासारखे आहे. आजच्या जमान्यातील माणूस अतिरिक्त भौतिक सुखाच्या मागे लागला आहे, याला

‘पागल दौड’ म्हणतात. तसेच, “ही पृथ्वी सर्वांच्या गरजा भागविण्यासाठी सक्षम आहे; परंतु एका माणसाची हाव (greed) ती भागवू शकणार नाही.” असेही ते म्हणत. गांधी जयंतीच्या निमित्ताने त्यांच्या जीवनातून आपणाला काय शिकण्यासारखे आहे, हे पाहणे औत्सुक्याचे ठरेल.

मोहन ते महात्मा

लहानपणी अंधाराला घाबरणारे, भुताला घाबरणारे, प्रकृती कृश असणारे, वर्गात गप्प गप्प बसणारे, लाजाळू असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते; पण पुढे ते महात्मा पदापर्यंत पोहोचले. मोहन ते महात्मा हा त्यांचा प्रवास, थक्क करणारा आहे; म्हणून एका व्यक्तीने त्यांचे वर्णन 'A man from the dust' म्हणजे मातीतून मोठा झालेला मनुष्य असे केले आहे. शाळेमध्ये शिकत असताना, जॉयस नावाचे अधिकारी शाळा तपासायला आले. सर्व विद्यार्थ्यांची उत्तरे बरोबर यावीत म्हणून अधीर झालेले व शेरा चांगला मिळावा म्हणून उत्सुक असणारे शिक्षक एकीकडे होते; तर शेजारच्या मुलाचे पाहून कांपी करण्याची संधी

असतानाही प्रामाणिकपणाचे दर्शन घडवणारे गांधीजी दुसरीकडे होते. ‘सत्य’ हा गुण त्यांनी ह्यातभर प्राणापलीकडे जपला. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या एकादशव्रतात त्याला वरचे स्थान दिले आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह, शरीरश्रम, आस्वाद, सर्वत्र भयवर्जन, सर्वधर्मी समानत्व, स्वदेशी, स्पर्शभावना या व्रतांचे आचरण ही त्यांची जीवनप्रणाली होती. एखादं उच्च कोटीचं व्रत स्वीकारायचं आणि आयुष्यभर त्याचं निष्ठेनं पालन करायचं ही असामान्य गोष्ट आहे. आईवडिलांचे पाय चेपणारे, मित्राच्या नादाने चुकीची गोष्ट केली तर लेखी माफी मागून प्रायश्चित्त घेणारे पारदर्शी असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. इंग्लंडला बॅरिस्टरचा कोर्स करायला जाण्यापूर्वी, आईच्या साक्षीने देवापुढे शपथ घेणारे व ती कसोशीने पाळणारे दृढ निश्चयी असे त्यांचे वर्तन होते. त्यामुळे प्रामाणिकपणा, व्रताचरण, दृढनिश्चय या गुणांचे दर्शन त्यांच्या चरित्रातून घडते.

शिक्षक ते समाजशिक्षक

कायद्याची पदवी घेऊन भारतात आल्यावर ते वकिली करू लागले; पण त्यांची वकिली फारशी चालेना. बॅरिस्टरच्या शिक्षणासाठी झालेले कर्ज, पत्नीचे दागिने मोडून उभे केलेले पैसे, मुंबईच्या ऑफिसचे भाडे भरण्यापुरतेही न होणारी मिळकत, पदरी दोन मुले व पत्नी यांची जबाबदारी आणि त्यात न चालणारी वकिली यामुळे त्यांनी शिक्षक होण्याचा प्रयत्न केला. वर्तमानपत्रातील जाहिरात वाचून एका संस्थेकडे अर्ज केला. मुलाखतीलाही गेले. तेव्हा तेथील संस्थाप्रमुखांनी

सांगितले की, “तुम्ही कायद्याचे पदवीधर आहात; पण शाळेत मुलांना कायदा (Law) हा विषय नाही, त्यामुळे तुम्हाला शिक्षक म्हणून घेता येत नाही.” मात्र ते पुढे ‘समाजशिक्षक’ झाले. निरक्षर आणि निःशस्त्र असलेल्या जनतेला सोबत घेऊन सत्याग्रह, अहिंसक आंदोलन, प्रभात फेरी, उपोषण या साधनांच्या मार्फत सशस्त्र इंग्रजांच्या विरुद्ध जनतेचे आत्मबळ वाढवून त्यांना उभे केले ही मोठी किमयाच होती. गांधीजी केवळ स्वातंत्र्याचे आंदोलन करत नव्हते, तर त्यातून जनतेचे शिक्षणही करत होते. त्यांच्या आंदोलनात शिस्त होती, अहिंसात्मक प्रतिकार होता, स्त्रियांचा सहभाग होता, सांघिक शक्तीचे दर्शन होते तशी आत्मबळाची प्रचीतीही होती. भारतीय जनतेला ते एकप्रकारे शिक्षितच करत होते. या अर्थाने ते समाजशिक्षक होते.

वकिलीसाठी दक्षिण आफ्रिकेत

भारतात वकिली चालत नाही म्हणून गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेत एका वकिलाचे सहायक म्हणून गेले. प्रवासखर्च, राहण्याजेवणाची सोय व वर्षाला १०५ पौंड या करारावर ते तेथे गेले. वर्षासाठी म्हणून गेले ते तेथे पुढे २० वर्षे राहिले. तेथील आपल्या भारतीयांच्या हक्कांसाठी ते सत्याग्रही मार्गाने लढले आणि यशस्वीही झाले. २० वर्षांतील त्यांचा तेथील प्रवास हा शिकाऊ वकिल ते महात्मा होण्याच्या दिशेचा प्रवास होय. तेथे त्यांनी ‘टॉलस्टॉय फार्म’ उभारला. तेथील एका रेल्वे प्रवासात त्यांच्या मित्राने त्यांना जॉन रस्किन यांचे ‘अन टू धिस लास्ट’ हे पुस्तक वाचायला दिले.

रात्रभर गांधीजींनी ते पुस्तक वाचले. त्या पुस्तकातील विचारांनी ते एवढे प्रभावित झाले की त्यातूनच त्यांना सर्वोदयाची कल्पना सुचली. कोणतेही काम कमी महत्त्वाचे नसते. केस कापण्याचे काम आणि वकिलीचे काम याचे मूल्य समान हवे. कष्टकऱ्यांना प्रतिष्ठा द्यायला हवी, असे विचार त्यात होते. पुस्तकातील विचारांनी अशी क्रांती होते. त्या अर्थाने गांधीजी क्रांतिकारकच होते. त्यावेळी दक्षिण आफ्रिकेत इंग्रजांचे साम्राज्य होते. जनरल स्मट्स हे तेथील कारभार पाहात. तेथे काळा-गोरा असा वर्णभेद होता. गांधीजींना या वर्णद्वेषाचा फटका बसला. त्याविरुद्धही त्यांनी लढा दिला आणि न्याय मिळवला. पाठीशी कुठलेही राजघराण्याचे वलय नसताना, हाती मोठा व्यवसाय किंवा जमिनदारी नसताना, नोकरी करण्यासाठी गेलेल्या गांधीजींनी अहिंसक मार्गाने लढा देऊन परक्या देशात यश मिळविले हे त्यांच्या लढवय्येपणाचे द्योतक होय; म्हणूनच विसाव्या शतकातील जगातील महान व्यक्ती म्हणून त्यांची निवड झाली. यास्तव भारत, इंग्लंड, अमेरिकेसह अनेक देशांत त्यांच्या विचारांचे स्मरण म्हणून त्यांचे पुतळे उभारले आहेत. तसेच 'साबरमतीचे संत' हे विशेषणही त्यांना सन्मानाने बहाल केले आहे. महात्मा गांधीजींच्या चरित्रातून जिद्द चिकाटी, विचारधारेवर अढळ श्रद्धा, लढवय्येपणा हे गुण आत्मसात केले पाहिजेत.

भारतात आगमन

जानेवारी १९१५ मध्ये गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतील वास्तव्य संपवून भारतात परत आले. तेव्हा गोपाळकृष्ण

गोखले त्यांना म्हणाले, “तुम्ही या देशाला आता परके आहात. तेव्हा काही बोलण्यापूर्वी हा देश पाहून घ्या. प्रश्न समजून घ्या. वर्षभर तरी तुमची मते सार्वजनिकरीत्या मांडू नका.” गांधीजींनी त्यांचे म्हणणे मान्य केले. दरम्यानच्या काळात त्यांनी साबरमती आश्रमाची स्थापना केली. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांच्या शांतिनिकेतनला भेट दिली. इतरत्रही जाऊन प्रश्न समजून घेतले. नंतर १९१६मध्ये बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाच्या पायाभरणी समारंभात जाहीर भाषण केले. त्यांचे भाषणातील मुद्दे असे (१) मातृभाषेतून दिलेले शिक्षण हे मुलांना चांगले समजते; म्हणून मातृभाषेतूनच त्यांना शिक्षण द्या. (२) बनारसमधील काशी विश्वेश्वराच्या मंदिर परिसरातील घाण पाहून ते म्हणाले, “आपली देवळे जर एवढी घाण असतील तर येणारे स्वराज्य कसे असेल?” (३) गांधीजींच्या भाषणापूर्वी ज्यांनी भाषणे केली ती सर्व इंग्रजीत होती; म्हणून ते म्हणाले, ‘आपल्या समोरच्या श्रोत्याला ज्या भाषेत समजते, त्या भाषेतून विचार व्यक्त केले पाहिजेत. (४) अंगावर भगच्च अलंकार घालून आलेल्या समारंभातील राजे महाराजांना उद्देशून ते म्हणाले, “अशा प्रकारचे संपत्तीचे प्रदर्शन करण्यापेक्षा त्या संपत्तीचे विश्वस्त बनून ती समाजासाठी खर्च करा.”

गांधीजींचे हे विचार राजे-महाराजे (संस्थानिक) यांना आवडले नाहीत. ते मध्येच समारंभातून निघून गेले. एवढे परखड, स्पष्ट विचार गांधीजींनी मांडले. जे सर्वसामान्यांच्या हिताचे होते.

गांधी युगाची सुरुवात

गांधीजी भारतात येऊन पाच वर्षे झाली होती. त्यावेळी टिळकांचे भारतीय स्वातंत्र्याचे लढे सुरू होते. एका अर्थाने टिळक युग सुरू होते. पुढे १ ऑगस्ट, १९२० रोजी टिळकांचे मुंबई येथे देहावसन झाले. त्यांच्या अंत्यविधीसाठी नेहरूजी आणि गांधीजी दिल्लीहून मुंबईला आले. त्यांनी टिळकांच्या पार्थिवाला खांद्या दिला आणि टिळक युगानंतर भारतात गांधी युग सुरू झाले. गांधीजींनी टिळकांच्या पार्थिवाला खांद्या देऊन एक प्रकारे त्यांचे उत्तराधिकारी पद स्वीकारले, असे म्हणता येईल.

असहकारितेची चळवळ

गांधीजींच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील असहकारितेची चळवळ ही एक महत्त्वाची चळवळ होती. त्यांना माहीत होते, की भारतीय माणूस आपला प्रपंच सांभाळून देशासाठी थोडा त्याग करू शकतो; परंतु त्याच्याजवळ शस्त्रे नाहीत. लढण्यासाठीचे प्रशिक्षण नाही. मात्र अहिंसक मार्गाने गेल्यास तो आंदोलनाला मदत करेल; म्हणून गांधीजींनी सरकारबरोबर असहकार पुकारला. त्याचे कारण इंग्रजांनी या देशात १९१९ मध्ये रौलट ॲक्ट आणला. त्या कायद्याला भारतीय लोक 'काळा कायदा' म्हणत. त्यात कोणाही भारतीयाला विनाचौकशी पकडून तुरुंगात टाकण्याची तरतूद होती. त्याच्या निषेधार्थ देशभर निदर्शने झाली. अमृतसरमध्ये जालियनवाला बागेत निदर्शकांवर बेछूट गोळीबार झाला. त्यात शेकडो भारतीय मारले गेले. त्याचा निषेध म्हणून गांधीजींनी देशवासियांना असहकारितेची

हाक दिली; म्हणून विद्यार्थ्यांनी सरकारी शाळांवर बहिष्कार टाकला. युवकांनी कॉलेजे सोडली. काहींनी सरकारी नोकऱ्या सोडल्या. काहींनी सरकारी मानाच्या पदव्या परत केल्या. पुढे १९२२ पर्यंत आंदोलन जोरात सुरू होते. मात्र उत्तर प्रांतातील चौरीचौरा येथे निदर्शकांनी पोलीस चौकी जाळली आणि त्यात अनेक पोलीस जळून मरण पावले. आंदोलन हिंसात्मक रूप धारण करतंय हे समजताच गांधीजींनी आंदोलन मागे घेतले. म्हणजे देशाला स्वातंत्र्य हवे, मात्र ते अहिंसक मार्गानेच हवे. ही विचारधारा एकदा ठरल्यावर ते तत्त्वापासून मागे हटले नाहीत. भारताला स्वातंत्र्य हवे हे जरी आपले साध्य असले तरी ते मिळविण्याचे साधन मात्र अहिंसकच हवे यावर ते ठाम होते.

मिठाचा सत्याग्रह

गांधीजींच्या राजकीय चळवळीतील मिठाचा सत्याग्रह हीसुद्धा एक मोठी चळवळ होती. मिठावरील कर कमी करण्यासाठी त्यांनी साबरमती आश्रम ते दांडी गावातील मिठागर येथपर्यंत पायी प्रवास केला. आपल्या ७८ सत्याग्रहींसोबत ते दांडी या गावी पोहोचले. सुमारे २०० मैलांचा प्रवास टप्प्याटप्प्याने करत, भजने म्हणतम्हणत हे सत्याग्रही दांडी गावी पोहोचले. अशा प्रकारच्या नावीन्यपूर्ण व कुतूहल वाढवणाऱ्या आंदोलनांनी गांधीजींनी भारतीयांची मने आकर्षून घेतली. तेथे पोहोचल्यावर सत्याग्रहींनी हातात मीठ घेऊन सत्याग्रह यशस्वी केला. मात्र घोड्यावर बसलेल्या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी सत्याग्रहींना बेदम मारहाण केली. अनेक सत्याग्रही घायाळ झाले, तरीही त्यांनी हातातील मीठ

सोडले नाही. शस्त्रधारी सैनिकांसमोर निःशस्त्र सत्याग्रही असा तो तात्त्विक संघर्ष झाला. जगाच्या इतिहासात अशा प्रकारचा हा नावीन्यपूर्ण लढा होता. मी हाती शस्त्र घेऊन प्रतिकार करणार नाही; मात्र माझे म्हणणेही सोडणार नाही, अशा प्रकारचा हा अभिनव लढा होता. त्यावेळा दिल्लीत बसून आंदोलनाची तर उडविणाऱ्या व्हाईसरॉयना गांधीजींच्या नेतृत्वाची झलक पाहायला मिळाली. त्यानंतर मात्र व्हाईसरॉयसाहेब गांधीजींच्या प्रत्येक कृतीची गांधीयांनी दखल घेऊ लागले.

वैयक्तिक सत्याग्रह

अहमदाबादच्या कोर्टात आपला व्यवसाय 'विणकर' आहे, असे सांगणारे गांधीजी आणि सामान्य माणसाला अंगावर कपडे घालायला नसतील, तर मला तरी एवढे कपडे वापरण्याचा काय अधिकार असे म्हणत माणसाच्या व्यथा वेदनांशी एकरूप झाले होते. ते म्हणत "माझा विरोध इंग्रज साम्राज्याला आहे; एरवी इंग्रज माणूस आमचा मित्रच आहे." म्हणून इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास ठेवून त्यांनी पहिल्या महायुद्धात भारतीय तरुणांनी सैन्यात भरती व्हावे असे आवाहन केले होते. मात्र पुढे त्यांचा भ्रमनिरास झाला. म्हणून दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी इंग्रजांना सहकार्य करण्याऐवजी त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरू करण्याचे ठरविले. त्यासाठी पहिले वैयक्तिक सत्याग्रही म्हणून आचार्य विनोबांची निवड केली. १९४० मध्ये हे आंदोलन सुरू झाले होते. त्यानंतर अनेक नेत्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रह करून स्वतःला अटक करवून घेतली.

चले जाव आंदोलन

ते १९४२ साल होते. ऑगस्ट महिन्यात काँग्रेसचे अधिवेशन मुंबईला भरले होते. काँग्रेसच्या कार्यकारिणीने काही ठराव समत केले होते. ८ ऑगस्टला मुंबईच्या गवालिया टँकवर (ऑगस्ट क्रांती मैदान) मोठी सभा भरली होती. देशभरातून लाखो कार्यकर्ते आले होते. त्या सभेपुढे काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांची भाषणे झाली. सायंकाळी शेवटी गांधीजींचे प्रमुख भाषण झाले. तेव्हा ते ७३ वर्षांचे होते. चळवळीचे नेतृत्व त्यांच्याकडेच होते. कार्यकर्त्यांना उद्देशून त्यांनी दोन प्रमुख घोषणा केल्या. ते म्हणाले, "इंग्रजांनो, या देशातून तुम्ही चालते व्हा." आणि कार्यकर्त्यांना म्हणाले, "आता येथून पुढे जो तो आपापला पुढारी. तुमचे निर्णय तुम्ही घेऊन आंदोलन करा मात्र ते अहिंसक मार्गाने करायला हवे." लाखो लोकांपुढे गांधीजी सच्चा तास बोलत होते. टाचणी पडली तरी आवाज होईल, एवढी सभेत शांतता होती आणि ७३ वर्षांचे गांधीजी स्वातंत्र्य चळवळीचे सेनापती झाले होते. त्यांच्या अंगी नेतृत्व करण्याची गुणवत्ता होती म्हणूनच सेनापतीपद त्यांच्याकडे आले होते.

स्वातंत्र्याची पहाट उगवली

अखेर १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले; पण देशाचे विभाजन झाले. देश विभागला तशी मने विभागली आणि जातीय दंगलींचा देशभर वणवा पटला. नेहरूंनी दिल्लीत पहिल्या स्वातंत्र्य दिनाचे ध्वजारोहण केले, तेव्हा गांधीजी बंगाल प्रांतातल्या नौखालीमध्ये होते. दंगलीत होरपळून

निघालेल्या सामान्यांचे ते अश्रू पुसत होते. गांधीजींचे हे कार्य पाहून फ्रान्सचे विचारवंत रोमा रोलाँ यांनी गांधीजींबद्दल जे म्हटले होते ते खरे वाटते. रोमा रोलाँ म्हणाले होते, “भारतात दुसरा येशू जन्माला आला आहे.” तर थोर शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईन्स्टाइन म्हणाले होते, “अशा प्रकारचा हाडामांसाचा मनुष्य या पृथ्वीवर वावरून गेला. यावर पुढील पिढ्या क्वचितच विश्वास ठेवतील.”

गांधीजींचे मोठेपण

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठी गांधीजी इंग्लंडला गेले होते, तेव्हा त्यांनी एका शाळेला भेट दिली. एका कोवळ्या मुलाने त्यांना प्रश्न विचारला, “इथे एवढी थंडी असताना आपण सदरा का घातला नाही.” तेव्हा गांधीजी म्हणाले, “बाळ, मला ४० कोटी भावंडे आहेत. त्यांना अंगावर घालायला पुरेसे कपडे नाहीत म्हणून मीही सदरा घालत नाही.” या संवेदनशील उत्तराने सारा वर्ग अवाक झाला. त्याच सुमारास इंग्लंडचे थोर नाटककार, विचारवंत जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनी गांधीजींची भेट घेतली, तेव्हा गांधीजी एका कामगार वस्तीत खोली घेऊन राहिले होते. बर्नार्ड शॉ हे वृत्तीने अहंकारी होते आणि ते असे समजत की जगात फक्त तीनच लोक शहाणे आहेत आणि त्यापैकी ते स्वतः एक आहेत. असा अहंकारी माणूस गांधीजींना भेटून त्यांच्याशी चर्चा करून बाहेर आल्यावर पत्रकारांनी त्यांना प्रश्न विचारला, “गांधीजींना भेटून आपले काय मत झाले?” त्यावर बर्नार्ड शॉ नम्रपणे म्हणाले, “तुम्ही मला हिमालय पाहिल्यावर काय वाटते असे विचारता आहात. हिमालयापुढे फक्त नतमस्तक व्हायचे असते. ते मोठे गांधी आहेत, मी छोटा गांधी आहे.”

ज्या इंग्रजांच्या विरोधात गांधीजी लढले, त्याच इंग्रजांनी पुढे गांधी जीवनावर चित्रपट काढला. ॲटनबरो या निर्मात्यांनी काढलेल्या या चित्रपटात बेन किंग्जले यांनी गांधीजींची प्रमुख भूमिका केली. त्यासाठी त्यांनी गांधी चरित्र वाचले, समजून घेतले. त्या चरित्राचा त्यांच्यावर एवढा प्रभाव पडला की त्यांनी पुढे कायमचा मांसाहार सोडला. मद्य व सिगारेट ओढणे सोडले. एवढेच नव्हे तर गांधीजींची भूमिका हुबेहूब वळवता यावी म्हणून मूळचे दातही कायमचे काढून टाकले.

समारोप

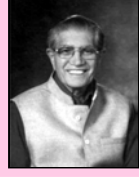
गांधी विचार आणि त्यांचे चरित्र आजही अनेकांना प्रभावित करित आहे. आजही जगात काही प्रश्न निर्माण झाले, मग ते पर्यावरणाचे असोत, जागतिक तापमान वाढीचे असोत, किंवा अतिरिक्त भौतिक सुखलोलुपतेचे असोत, लोक त्यांची उत्तरे गांधी चरित्रात शोधतात. स्वतःचे घरदार नसलेले, स्वतःचे बँकेत खाते नसलेले, आश्रमीय जीवन जगणारे, पत्नीच्या संमतीने वयाच्या ३७ व्या वर्षापासून ब्रह्मचर्य पाळणारे, गांधीजी हे एक विशेष व्यक्तिमत्त्व होते. विसाव्या शतकाची भारताची ही जगाला मोठी देणगी आहे. त्यांचा मोहन ते महात्मा हा प्रवास अभ्यासण्यासारखा आहे.

 लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक
असून बालसाहित्य चळवळीत कार्य
करतात. लेखन, कथाकथन, वक्तृत्व
यांची त्यांना आवड आहे.

E mail : dilipgarud@gmail.com

शिक्षणाचा भविष्यवेध

डॉ. न. म. जोशी, पुणे : ९२२६५७५२९०

शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात ज्या अनेक विचारशाखा आहेत, त्यांमध्ये गेल्या अर्धशतकात भविष्यवेधी शिक्षणविचार ही एक शाखा उदयास येऊन तिचा विस्तार झाला आहे. इंग्रजी भाषेत *Futurology of Education* अशी तिला संज्ञा आहे. प्रस्तुत लेखात भविष्यवेधी शिक्षण विचार याबाबतचे विचार लेखकांनी मांडले आहेत

शिक्षणविचाराचे जे अनेक पैलू आहेत, त्यांमध्ये शैक्षणिक तत्त्वज्ञान, शैक्षणिक समाजशास्त्र, शिक्षणाचे अर्थशास्त्र, शैक्षणिक मानसशास्त्र असे अनेक पैलू आहेत. त्यांपैकी शैक्षणिक तत्त्वज्ञान या शाखेची एक उपशाखा म्हणून भविष्यवेधी शिक्षण ही शाखा गेल्या अर्धशतकात उदयास आली आणि आता तिचा विस्तार होऊन तिला शिक्षणविचारात महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे.

शिक्षणाचा भविष्यवेध म्हणजे नेमके काय? या संज्ञेमधील नेमकी संकल्पना काय आहे, याबाबत देशापरदेशांत खूपच विचारमंथन झाले आहे. एका सुटसुटीत व सोप्या व्याखेच्या द्वारे ही संकल्पना स्पष्ट होईल.

‘कोणत्याही देशाच्या व त्यातील समाजाच्या आशा आकांक्षा, ध्येये आणि उद्दिष्टे, परंपरा आणि प्रगती, समस्या आणि गरजा यांचा विचार करून भूतकाळाच्या प्रकाशात वर्तमानाचा अभ्यास करून भविष्यकाळासाठी शैक्षणिक धोरण ठरविणे म्हणजे भविष्यवेधी शिक्षण होय.’ ही व्याख्या व्याख्या म्हणून त्रोटक वाटली तरी तीमधील अनुस्यूत अर्थ खूपच विस्तृत आहे आणि भूत, वर्तमान व भविष्य या त्रिकाळांचा वेध घेणारा आहे.

शिक्षणाचा इतिहास

भविष्यवेधी शिक्षणाचा विचार करताना देशातील शिक्षणाचा इतिहास प्रथम विचारात घेतला पाहिजे. आपल्या देशाच्या शिक्षणाचा कालखंडात्मक विचार करता तीन प्रमुख कालखंड लक्षात घ्यावे लागतात.

प्राचीन कालखंड

या कालखंडात आपल्या देशात आश्रमीय शिक्षण व्यवस्था होती. ऋषींचे व आचार्यांचे आश्रम असत. वेद उपनिषदे, शास्त्रे, यांबरोबरच धनुर्विद्या, खड्गयुद्ध आयुर्वेद, ज्योतिष, युद्धशास्त्र अशीही शास्त्रे तेथे शिकवली जात. आश्रमीय व्यवस्थेत विद्यार्थी आश्रमातच राहत. ही गुरुकुलपद्धती होती. येथे विशाल प्रांगणात औपचारिक शिक्षण पाठ आणि मंत्रांच्या संथा याबरोबरच आकाशातील निरीक्षण, पर्यावरण, निसर्ग यांच्याबाबत अनौपचारिक शिक्षणही दिले जात असे. शरीर, मन, बुद्धी यांचा विकास होईल अशी जीवनशैली होती. श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व होते. आश्रमाची झाडलोट, स्वच्छता, शिष्यगण करीत. एवढेच नाही तर मुदपाकखान्यात गुरुपत्नीलाही मदत करीत. आश्रमात सर्व प्रकारचे शिष्य एकत्र राहत. श्रीमंत भगवान श्रीकृष्ण आणि गरीब सुदामा सांदिपनी

मुनीच्या आश्रमात एकत्र वाढले, ही कथा आपणाला ठाऊक आहेच.

मध्ययुगीन काळ

या काळात भारतीय शिक्षणप्रणाली ही प्रायः धर्मस्थळांशी निगडित आणि पूर्णपणे औपचारिक व पाठांतर पद्धती होती. पाठशाळा या मंदिरांशी संबद्ध दिसत. मंदरसे मशिदीला लागून असत आणि कॉन्व्हेंट स्कूल चर्चशी संबंधित असत. धार्मिक शिक्षणावर भर जास्त होता. पाठशाळांमधील शिक्षक पंडित असत, मंदरसेमधील शिक्षक मौलवी असत. कॉन्व्हेंटमधील शिक्षक फादर किंवा पाद्री असत.

आधुनिक (स्वातंत्र्यपूर्व) काळ

या काळात भारतावर ब्रिटिशांचे राज्य होते. ब्रिटिशांनी मेकॉलेची शिक्षण पद्धती येथे रुजवली. सत्त्व आणि स्वत्व यांची वानवा असेल आणि माणसांची मने व मते पूर्णपणे गुलामीत असतील अशा प्रकारची शिक्षण पद्धती रुजविण्याचा ब्रिटिशांनी प्रयत्न केला. ही स्थिती अधिकाधिक दृढ करण्याचा राज्यकर्ते प्रयत्न करीत होते. त्याचीच स्वाभाविक प्रतिक्रिया म्हणून लोकमान्य टिळक आदि नेत्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण ही संकल्पना पुढे केली. अर्थातच पुण्यातील डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, शिक्षण प्रसारक मंडळी या संस्था एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतिम पर्वात आकारास आल्या. तरीही मेकॉले पद्धतीचा प्रभाव बहुतांश शाळांवर होताच. १८५७ साली भारतात तीन विद्यापीठांची स्थापना झाली; पण उच्च शिक्षणात फारशी प्रगती झाली नाही.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणातील अभ्यासक्रम हे बहुतांशी व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या सर्वांगांना स्पर्श

न करणारे आणि चाकोरीबद्ध होते. ब्रिटिश राजवट चालविण्यासाठी इंग्रजाळलेले बोरुबहादूर निर्माण करणारी शिक्षण पद्धती त्याकाळी अस्तित्वात होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळ

१९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वतंत्र भारताच्या आशा-आकांक्षा, ध्येये, उद्दिष्टे यासंदर्भात विचार करणारी शिक्षणप्रणाली अस्तित्वात येणे आवश्यक होते. इंग्रजीचा प्रभाव असणारी प्रणाली कमी करून भारतीय भाषा, शिक्षणाचे माध्यम म्हणून कशा रुजविता येतील याचा विचार होणे आवश्यक होते. तसा विचार झालाही; पण त्या विचारांची अंमलबजावणी पुरेशा द्रुतगतीने झाली नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ब्रिटिश शैक्षणिक आयोग नेमले गेले. राधाकृष्णन कमिशन, कोठारी कमिशन, राममूर्ती कमिशन, सेकंडरी एज्युकेशन कमिशन या आयोगांनी देशातील शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करून अहवाल सादर केले. विविध प्रकारच्या शिफारशी केल्या, तरीही हवे तसे, अपेक्षित परिणाम लाभले नाहीत; कारण शिफारशींची अंमलबजावणी ज्यांनी करावयाची त्या यंत्रणा कमकुवत ठरल्या आणि शिक्षण क्षेत्रावर त्याचे जे दुष्परिणाम व्हायचे ते झालेच.

एकविसाव्या शतकातील शिक्षण

विद्यमान भारत शासनाने नवे शैक्षणिक धोरण अंमलात आणावयाचे ठरविले आहे. त्याचे प्रारूप तयार आहे. असे धोरण आखण्यासाठी जाहीररीत्या जनतेकडून सूचना मागविण्यात आल्या होत्या. देशभरातून हजारो सूचनांचा पाऊस पडला. त्याची अभ्यासपूर्वक छाननी करून आणि अभिजन आणि बहुजन यांच्या मतमतांतरांचा विचार करून शैक्षणिक धोरण ठरविण्यात

येत आहे. हे धोरण ठरविताना भविष्यवेधी शिक्षणविचारांची पार्श्वभूमी विचारात घेतली आहे. भारतापुढे कोणत्या समस्या आहेत यांचाही विचार केला गेला आहे. त्या समस्या संकलित स्वरूपात अशा...

लोकसंख्या

भारत हा येत्या काही वर्षांत लोकसंख्येच्या बाबतीत चीनलाही मागे टाकून क्रमांक एकचा देश असणार आहे. या अफाट लोकसंख्येपर्यंत विविध पातळ्यांवरील शिक्षण प्रभावीपणे कसे राबविला येईल याचा सखोल विचार करणे अगत्याचे आहे. 'साक्षरता मिशन', प्रौढ शिक्षण यांसारख्या योजना राबवूनही भारत अजून पूर्णपणे साक्षर झालेला नाही. अजूनही भारतात तीस टक्के जनता निरक्षर असल्याचे निरनिराळे अहवाल सांगतात. एकीकडे शिक्षणक्षेत्राचा फुगवटा भासत असला, तरी दुसरीकडे तशी पोकळीच आहे हे गंभीरपणे जाणवत आहे.

आर्थिक समस्या

कोणत्याही देशाची सर्वांगीण प्रगती व्हायची असेल, तर त्या देशाने शिक्षणावर पुरेसा खर्च करून मुन्यविकासासाठी कटिबद्ध असणे आवश्यक असते. शिक्षणक्षेत्रावर केलेला खर्च हा भांडवली खर्च आहे असे मानून त्यातून वस्तुरूप उत्पादन होत नसल्याने, मनुष्यबळनिर्मिती हेच उत्पादन मानून आर्थिक तरतुदींची उद्दिष्टानुसार अंमलबजावणी करणे आवश्यक असते. या आर्थिक तरतुदीतही प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चशिक्षण, तंत्रशिक्षण या सर्वांचा विचार करून गरजा, उद्दिष्ट यांची सांगड घालत तरतुदींची विभागणी केली पाहिजे.

मागील शतक संपताना असे लक्षात आले की प्राथमिक शिक्षणावर कमी खर्च, माध्यमिक शिक्षणावर थोडा अधिक आणि उच्च शिक्षणावर मात्र अवाढव्य खर्च केला जात होता, त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची साधनसामग्री, मनुष्यबळ, प्रशासकीय बाबी यांबाबत खूपच कुंभबणा होत होती. शिक्षणाचा उलटा त्रिशंकू अशी अशास्त्रीय व्यवस्था निर्माण झाली होती. याचे एक विदारक चित्र अनेक ठिकाणी बघायला मिळत होते...

ज्या गावात एका बाजूला महाविद्यालयाची चकचकीत इमारत उभी राहत होती. त्याच गावातील प्राथमिक मुले अंधारे वर्ग, ओल आलेल्या भिंती, गळकी छपरे, फाटकी बस्करे अशा अवस्थेत शाळा शिकत होती. ही विषमता नाहीशी होऊन प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाला पुरेसे अर्थसाहाय्य दिले पाहिजे हे विलंबाने का होईना धोरणकर्त्यांच्या ध्यानी आले. आजही आपण दूरदर्शनवर चित्र बघतो. शाळकरी मुले रस्ता नसल्यामुळे नावेतून शाळेला जात आहेत किंवा चिखल तुडवीत विद्यामंदिरापर्यंत पोचताहेत. यांच्यापर्यंत योग्य साधनसामग्री आणि शैक्षणिक सुविधा आणि सुयोग्य मार्ग पोहोचणे आवश्यक आहे.

सामाजिक समस्या

भारत हा खंडप्राय देश आहे. इथे शेकडो जातिजमाती आणि विभिन्न समजुती असलेला समाज एकत्र राहतो; पण त्यात खरी एकी आहे काय? जातीय भावना, लिंगभावना, उच्चनीच भेद आणि देवधर्म व अंधश्रद्धा यांबाबतच्या दृढ आणि

अपरिवर्तनीय समजुती यांमुळे भारत विभागला गेला आहे असे वाटते. त्या त्या धर्मांना मानणाऱ्या लोकांच्याही शेकडो जाती, उपजाती आहेत. भविष्यकालीन शिक्षणाचा वेध घेताना यासर्व गोष्टींचा सखोल विचार होणे आवश्यक आहे.

या व इतर अनेक गोष्टी सामाजिक समरसतेच्या आड येतात. याबाबत जनजागरण होणे, विज्ञानवादी दृष्टिकोनाची रुजवण करणे हे शिक्षणक्षेत्राचे कार्य आहे आणि तेच मोठे आव्हान आहे.

भाषिक प्रश्न

भारतीय शिक्षण प्रणालीसमोर भाषिक समस्यांचे मोठे आव्हान आहे. भारतीय राज्यटनेने प्रथम चौदा भाषांना राष्ट्रीय भाषा म्हणून मान्यता दिली. नंतर वाढतवाढत ही संख्या बावीसपर्यंत पोचली. संपूर्ण भारतीय शिक्षणप्रणालीचे माध्यम एकच भाषा होऊ शकत नाही. महात्मा गांधी यांना हिंदी ही भारताची राष्ट्रभाषा असावी असे वाटत होते. दक्षिणेकडील राज्यांनी तिला कधीच मान्यता दिली नाही. अनेक वेळा भाषिक अहंकार जोपासले गेल्यामुळे एकात्मतेला बाधा येण्याची स्थिती निर्माण झाली, त्यामुळे शिक्षणप्रणालीतही अनेक प्रश्न निर्माण झाले. माध्यमाचा प्रश्न अजूनही ऐरणीवरच आहे. सध्याच्या काळात इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे पेव फुटले आहे. इंग्रजी ही जगाची खिडकी असा ठाम ग्रह पालकांनी करून घेतला आहे. खरे तर प्राथमिक अवस्थेत मातृभाषा हेच शिक्षणाचे प्रभावी माध्यम आहे, असे अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी आणि

विचारवंतांनी सांगितले आहे; पण त्याकडे दुर्लक्ष करीत इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांची मागणी वाढत आहे.

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा निघाल्या तरी खऱ्या अर्थाने इंग्रजी माध्यमाचे शिक्षक त्यांना मिळू शकतात का हा प्रश्नही महत्त्वाचा आहे. स्वातंत्र्यपूर्ण काळात माधव ज्युलियन या ख्यातनाम कवीने लिहिले होते. 'मराठी असे आमुची मायबोली, जरी आज ती राजभाषा नसे' आज मराठीला राजभाषेचा दर्जा आहे, तरीही मराठीची अवस्था अशी का? वाचकहो, भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा होत आहे. एकेकाळी सुवर्णभूमी असलेला भारत उपरोक्त वर्णिलेल्या अनेक समस्यांशी सामना देत प्रगतीच्या वाटा शोधत आहे.

एकीकडे मंगळावर पोहोचलेली आमची याने, दुसरीकडे देशाच्या ग्रामीण भागात बुडत्याचा पाय खोलात अशा अवस्थेत डोकावून बघत आहेत अशी स्थिती बदलायची असेल तर एकच उपाय आहे...

भविष्यवेधी शैक्षणिक नियोजन!

असा भविष्यवेध घेतला गेला, उद्दिष्टे निश्चित केली, ती साध्य करण्यासाठी योजनाबद्ध प्रयत्न केले. मूल्यमापन बुद्धिनिष्ठ पद्धतीने होऊन त्रुटी दूर करण्याचे सर्वंकष प्रयत्न झाले, तर पुन्हा एकदा भारतभूमी ही सुवर्णभूमी होण्याचे स्वप्न साकार होण्याचा मार्ग दिसेल! म्हणूनच भविष्यवेधी शैक्षणिक नियोजनाचे महत्त्व!

 लेखक हे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारत

डॉ. दीपक शिकारपूर, पुणे : ९८२२०४४५३३

माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र, संगणक यामध्ये अतिशय वेगाने प्रगती व बदल घडत आहेत. संगणकामध्ये ज्या वेगाने, गतीने बदल झाले आहेत, त्यापेक्षाही वेगाने गेल्या पाच वर्षांत सेलफोनचे रूप आणि अंतरंग बदलले आहे. आगामी काळात या क्षेत्रात मानव अफाट प्रगती करेल यात शंकाच नाही. २०४० पर्यंत बँका, पोस्ट ऑफिसेस, महाविद्यालये टेलिफोन एक्चेंज या गोष्टी कदाचित अस्तित्वातच नसतील. या सर्व प्रक्रियेत आपणही कळत-नकळत इ-मानव झाले असू. या क्रांतीमध्ये भारताचे योगदान कसे असेल, ते या लेखात सांगितले आहे.

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा इंडियाज ट्रिस्ट विथ डेस्टिनी नावाचे भाषण नेहरूंनी दिले. आज भारत एक अत्यंत गतिमान अर्थव्यवस्था आहे. जागतिकीकरणानंतर चीन आणि भारताच्या अर्थव्यवस्था बऱ्याच सुधारल्या. ॲन्ड्र्यू हेवूड सारखा राजकीय तज्ज्ञ तर २१ वे शतके हे आशियातील राष्ट्रांचे शतक असेल असे म्हणतो. त्यातही मुख्य म्हणजे भारत आणि चीन. भारताची साक्षरता ही ७५ वर्षांत सत्तरीच्या पार गेली आहे. आज या देशातले जवळपास ७५ टक्के लोक साक्षर आहेत. हरित क्रांतीनंतर अन्नधान्याच्याबाबतीतही देश स्वयंपूर्ण झाला. अन्नधान्यासाठी अमेरिका आणि इतर राष्ट्रांकडे जायची गरज आता उरली नाही. एक अत्यंत स्थिर लोकशाही म्हणून भारताची वाटचाल आहे. आणीबाणी वगळता कुठलीही राजकीय अस्थिरता या देशाला पूर्णपणे हेलावून सोडू शकली नाही. १४० कोटीहून जास्त लोकसंख्या असलेला भारत नावाचा हा देश ताठ मानेने जगात उभा आहे आणि उज्ज्वल भविष्याच्या दिशेने वाटचालही करतोय. स्वातंत्र्यानंतरची सध्याची तरुण पिढी ही भारतातली तिसरी युवा पिढी म्हणता येईल. २०२५ साली जगातला सगळ्यात तरुण देश भारत असेल असे म्हटले जाते आहे.

संगणकाचा अवतार ज्या गतीने बदलत गेला त्यापेक्षाही वेगाने, गेल्या पाच वर्षांत, सेलफोनचे रूप आणि अंतरंग बदलले आहे हे निश्चितच. किंबहुना सेलफोनच्या हँडसेटचे अधिकाधिक संगणकीकरण झाल्यामुळे असे झाले आहे असे म्हणता येईल. ट्रान्झिस्टर्स, मायक्रोचिप्स ह्यांसारख्या इलेक्ट्रॉनिक घटकांचा कमी होणारा आकार आणि त्यांच्या जुळणीमध्ये यांत्रिक हातांच्या वापरामुळे आलेली विलक्षण सफाई (रिफाइनमेंट) ह्यामुळे कमी जागेतून जास्तीतजास्त सुविधा पुरवणे शक्य होत आहे. इलेक्ट्रॉनिक युगाच्या सुरुवातीपासून (सुमारे १९७०) गेल्या - ५२ वर्षांत सर्वाधिक वेगाने प्रसार झालेले उपकरण म्हणजे सेलफोन होय. ह्याबाबतीत त्याने संगणकाला केव्हाच मागे टाकले आहे. किंबहुना हँडसेटमध्येच आता परिपूर्ण संगणक समाविष्ट झाला आहे. आज घडीला कोरोनाच्या जागतिक संकटामुळे आपला भारत देश एका संक्रमणावस्थेतून जात आहे. कोविड-१९ च्या उद्रेकामुळे जगभरातील काम करण्याच्या पद्धतीवर 'न भूतो न भविष्यति' असा परिणाम झाला आहे. त्यामुळे कामकाजाच्या नवनवीन पद्धतींचा अवलंब करण्याकडे सर्वच देशांचा कल दिसून येत आहे. तंत्रबद्ध

डिजिटल व्यवहार (व्हर्चुलायझेशन) व निर्जंतुकीकरण (सेनीटायझेशन) हे कोरोनाच्या संकटानंतरही न्यू नॉर्मलमध्ये २०२२ नंतर आपल्या अंगवळणी पडतील.

आजचे युग पूर्णपणे डिजिटल झाले आहे. प्रत्येक वस्तू, उपकरण हे स्मार्ट असणे आज चैन नसून गरज होत चालली आहे. आपले जीवन कळत नकळत तंत्रावलंबी (स्मार्ट) बनेल. ह्या तंत्रस्नेही व्यवहार वा जीवन पद्धतीचा पाया व गृहीतक शक्तिशाली इंटरनेट हेच आहे. ते नसेल तर डिजिटल इंडिया कसा होणार? रस्ते नसतील तर वाहने घेऊन काय उपयोग. उच्च इंटरनेट बॅण्डविड्थ ही एक्सप्रेसवे इतकीच अत्यावश्यक आहे. विसाव्या शतकात अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या आवश्यक गरजा होत्या. एकविसाव्या शतकात बिजली (वीज), मोबाईल व इंटरनेट ह्यांची ह्यात भर पडली आहे. इंटरनेटने भूगोल इतिहासजमा केला व आता सर्व वयाचे लोक लॉकडाऊनमुळे तंत्रस्नेही झाले. इंटरनेट हे एकमेकांना कनेक्ट केलेल्या सर्व संगणकांचे एक जागतिक नेटवर्क आहे. नॉर्वे सारख्या विकसित देशात इंटरनेट हा मानवी हक्क म्हणून गणला आहे. हेच लोण २०२५ नंतर भारतातही येईल. जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र निवारा बरोबरच वीज व इंटरनेट देणे हे सरकारवर बंधनकारक असेल.

इंटरनेट हे हवेसारखे असेल. माहिती-तंत्रज्ञानातील क्रांती, तिचा सर्वदूर प्रसार आणि परवडणाऱ्या किमतीत मिळणारी विविध स्मार्ट उपकरणे ह्यांमुळे गेल्या दहाएक वर्षांत आपणा सर्वांना इंटरनेट, वेब, ब्रॉडबॅंड, वायफाय इत्यादी शब्दप्रयोग चांगलेच माहीत झाले आहेत. जेथे रेंज, वीज आणि स्मार्टफोन आहे अशा सर्वच शहरी आणि बहुतेक निमशहरी भागांत इंटरनेटवर आधारित विविध व्यवहारांची संख्याही लक्षणीय आहे.

जगाला विविध प्रकारची सॉफ्टवेअर्स व इतर संबंधीच्या सेवा पुरवण्यामध्ये भारत कायमच आघाडीवर राहिला आहे; परंतु आता ह्या साधनांचा वापर आपल्या देशासाठी आणि देशामध्येच होण्याचे प्रमाण वाढते आहे. तंत्रप्रणालींच्या संयोगांमुळे विशेषतः चित्र, ध्वनी आणि माहितीच्या एकत्रित वापरामुळे एकात्मिक माहिती, संवाद आणि क्रमणुकीचे एक वेगळेच दालन उघडले आहे. ह्या रूपाने पृथ्वीवर पुनः एकदा 'हिमयुग (Ice Age)' अवतरले आहे असे म्हणता येईल. बोललेल्या शब्दांचे मजकुरात तर मजकुराचे आवाजात रूपांतर करणे शक्य झाल्याने आणि यंत्रांची भाषांतरक्षमता वाढल्याने ह्या क्षेत्रात असंख्य नवीन संधी तर उपलब्ध होतीलच; परंतु अधिक महत्त्वाचे म्हणजे लाखो निरक्षर व्यक्तींना ह्या तंत्रज्ञानाचा फायदा मिळेल. आज, निदान शहरी भागातल्या बहुसंख्य नागरिकांना, संगणकाशिवाय आयुष्याची कल्पनाही करता येणार नाही. अगदी दहा वर्षांपूर्वी देखील संगणकाचा आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या सर्व उपांगांमध्ये इतक्या विविध प्रकारे शिरकाव झालेला नव्हता. तो कार्यालयाच्या किंवा फार क्वचित घरातील टेबलावर बसून त्याला दिलेले काम करताना दिसे; परंतु आता मात्र, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आणि सूक्ष्मरूपामुळे (नॅनोटेक्नॉलॉजी), संगणकाचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे आणि इतर अनेक इलेक्ट्रॉनिक साधनांमध्ये मिसळलेल्या सर्वसमावेशक आणि एकात्मिक रूपात तो दिसू लागला आहे. म्हणजे पूर्वी आपल्याकडे रेडिओ, डीव्हीडी प्लेअर, टेपरेकॉर्डर अशी वेगवेगळी साधने असायची नंतर त्यांची जागा ऑल-इन-वनने घेतली; कारण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे वस्तूंचा आकार आटोपशीर बनला आणि त्यांची कार्यक्षमता वाढली.

तसेच इथेही होत आहे नेहमीच्या वापरातल्या मोबाइल फोनचे उदाहरण घ्या. हँडसेटमधून मिळणाऱ्या सुविधांची संख्या किती वेगाने वाढत चालली आहे आणि त्यांची किंमत किती वेगाने घसरते आहे हे लक्षात घेता माझा मुद्दा सहजपणे स्पष्ट होतो. असे म्हटले जाते, की आपल्याकडे कार, मोबाईल फोन आणि क्रेडिट कार्ड ह्या तीन वस्तू असल्या की इतर कोणतीही वस्तू अथवा सेवासुविधा खरेदी करणे, तिच्यापर्यंत पोहोचणे, ती वापरणे आणि तिचे शुल्क भरणे ह्यांसारख्या कामांसाठी इतर कोणत्याही माध्यमावर किंवा व्यक्तीवर अवलंबून राहण्याची गरज नाही.

आता अशी बरीचशी कामे ऑनलाईन होऊ घातल्याने येत्या फक्त दहा ते वीस वर्षांमध्ये आपणांस कल्पनाही करता येणार नाही इतक्या बाबी संगणकाद्वारे हाताळल्या जाणार आहेत. सर्वप्रथम म्हणजे कळफलक आणि माऊसचा वापर खूपच कमी होऊन स्पर्शाने (टच-स्क्रीन), आवाजाद्वारे किंवा हातांच्या हालचालीने आज्ञा स्वीकारणारे संगणक वापरले जातील. संगणक आपणांस विविध कामांची (म्हणजे त्याने करून उरलेल्या कामांची) आठवण करून देईल; आपणांस हवी ती माहिती फटा फट काढून देईल; (आत्ताही देतच आहे); आपल्या आरोग्याची काळजी घेईल; आपल्या तसेच आपल्या मालमत्तेच्या सुरक्षिततेकडे लक्ष देईल, विविध ठिकाणी आपली ओळख पटवेल (आधार ह्या यू आय डी कार्डचे उदाहरण घ्या), आपली सर्वप्रकारे करमणूक करेल. फार काय आपली स्वप्नेदेखील रेकॉर्ड करून सवडीने ती आपणांस दाखवेल.

अपंग तसेच आजारी व्यक्तींना संगणकाच्या ह्या सूक्ष्मरूपांचा फार मोठा फायदा मिळेल कारण संगणक आणि शरीरशास्त्र ह्यांचा संयोग असलेल्या

बायोइन्फॉर्मेटिक्स ह्या शाखेचा विस्तार होईल आणि शरीरांतर्गत नॅनोबोट्स उर्फ नॅनो-रोबोट्सचा वापर सुरू होईल. ह्यामुळे (पुराणकाळातील सुरस आणि चमत्कारिक कथांप्रमाणे) अक्षरशः पाहण्याची किंवा ऐकण्याची क्षमता कमी असलेल्यांना दिसू शकेल, ऐकू येईल आणि मूक व्यक्तींना वाचा फुटेल. प्रगत युरोपीय देशात हे (मर्यादित प्रमाणात का होईना) ह्याआधीच घडले आहे जगप्रसिद्ध खगोलशास्त्रज्ञ स्टीफन हॉकिंग हे बहुविकलांग असूनही तंत्रज्ञानाच्या करामतीने आपल्याशी संवाद साधू शकतात आणि त्यांच्याकडील ज्ञानाचा फायदा लोकांना मिळतो.

ज्ञानावरून आठवले शिक्षण आणि ते देण्या-घेण्याच्या संकल्पनांमध्ये संगणकीय क्रांतीमुळे फार मोठा फरक पडेल. विद्यापीठांची विचार आणि व्यवस्थापन-पद्धती बदलेल आणि कदाचित सायबर-विद्यापीठेही निर्माण होतील. स्वयंसेवी संस्थांना ह्या तंत्रक्रांतीचा मोठा लाभ होईल. दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना शाळेपर्यंत न जाता शिक्षण घेणे सोपे होईल आणि मुख्य म्हणजे हे शिक्षण साचेबंद, कंटाळवाणे न वाटता हसतखेळत घेता येईल (ह्याला एज्युटेनमेंट म्हणतात). बदलत्या तांत्रिक संकल्पनांमुळे शिक्षणपद्धती आमूलाग्र बदलेल. विशेषतः सध्याचा पुस्तकीपणा पूर्णपणे नाहीसा होऊन त्याची जागा हसतखेळत शिक्षणाचे नवे मार्ग घेतील. मल्टिमीडिया तसेच इंटरॲक्टिव्ह श्री-डी (परस्परसंवादी त्रिमिती) मुळे शिक्षणक्रमात 'एक्सबॉक्स किंवा प्ले-स्टेशन सारख्या गेमिंग सॉफ्टवेअर्सवर आधारित तंत्राचाही समावेश राहील. त्याचप्रमाणे छापील पुस्तके, वृत्तपत्रे ह्यांची संख्या कमी होऊ लागेल व त्याजागी ई-बुक्स वा ई-न्यूजपेपर्सचा वापर वाढेल. ह्यामुळे इंटरनेटवरील

साहित्याचे तसेच शैक्षणिक पुस्तकांचे स्वरूप अधिक मनोरंजक आणि देखणे बनेल व त्यामध्ये चटकन बदल घडवणेही शक्य होईल. सौर वा इतर ऊर्जास्रोतांवर आधारित संगणक तसेच स्मार्टफोन उपलब्ध झाल्याने हे शिक्षण तसेच वाचनाचे वेड दुर्गम भागांपर्यंत पोहोचू शकेल.

त्रिमिती आणि विविध ऍप्समुळे टीव्हीमध्ये फार मोठी क्रांती होईल. सध्या टीव्हीकडून प्रेक्षकाकडे असा वन वे ट्रॅफिक असतो आणि कित्येकदा, आपणांस बोअर होत असताना, पाचपाचशे वाहिन्या असूनही त्यांवर बघण्याजोगे काहीच नसते. ही स्थिती बदलून टीव्हीदेखील परस्परसंवादी बनेल आणि मुख्य म्हणजे त्यावरील कार्यक्रम, ऍप्सच्या साहाय्याने, प्रेक्षकाच्या पसंतीनुसार बनवता येतील (कस्टमायझेशन). टीव्हीसाठी ही मोठी उडी असणार आहे. तसेच व्हीडिओ कान्फरन्सिंगची पातळी वाढून त्याचा वापर व्यावसायिक संबंधांची व्याप्ती वाढवण्यासाठी केला जाईल.

व्यक्तिगत तर सोडाच; परंतु औद्योगिक, सामाजिक आणि सार्वजनिक पातळीवर संगणकाच्या ह्या विविध अवतारांचे अत्यंत क्रांतिकारी आणि दूरगामी परिणाम होतील. अनेक पारंपरिक संकल्पना मोडीत निघून नव्या पद्धती चटकन रुळतील. सरकारी आणि प्रशासकीय पातळीवर हा बदल प्रामुख्याने जाणवेल कारण अशा तऱ्हेचे काळाबरोबरच बदलणारे बदल तेथे अनुभवण्याची आपल्याला आत्तापर्यंत कधीच सवय नव्हती. 'इन लाइनचे' रूपांतर 'ऑनलाईन' व्हायला थोडा वेळ लागेल; पण ते होणार हे नक्की. इंटरनेटचे जाळे आजच्या कित्येक पटींनी पसरले आणि त्याचा फायदा ग्रामीण, गरीब व दुर्गम भागांत राहणाऱ्या कोट्यवधी नागरिकांना होईल. शहरी वा

साधारण सुस्थापित भागात राहून बऱ्यापैकी आर्थिक पातळीवरचे जीवन जगणाऱ्यांना खेड्यापाड्यांत आणि वाड्यावस्त्यांमध्ये होऊ घातलेल्या ह्या क्रांतीची सुस्पष्ट कल्पना येणे खरोखरच कठीण आहे. हाताशी सर्व तांत्रिक उपकरणे असलेल्या शहरवासियांच्याही आयुष्यात ई-शासनासारख्या सुविधेमुळे फरक पडतो आहे. तिथे सर्वथा अभावग्रस्त जीवन जगणाऱ्यांची काय कथा. आता तर सौरऊर्जेवर चालणारे संगणक येऊ घातले आहेत. त्यामुळे वीजटंचाईदेखील ह्या तंत्रक्रांतीला थोपवू शकणार नाही.

आपल्या आसपासच्या डिजिटल विश्वाची सतत उत्क्रांती होत राहणार आहे. त्यामुळेच ह्या तंत्राचे व्यावहारिक उपयोगदेखील वाढताना दिसणार आहेत. बघा ना, गाड्या आपोआप चालत आहेत, वायरीशिवाय उपकरणे काम करत आहेत, उडणारे ड्रोन कॅमेरे अशा अनेक गोष्टी आपल्याला नकळत चक्रीत करतील. आपले जीवन कळत नकळत स्मार्ट होत आहे आणि २०२५ नंतर त्याची व्याप्ती खूपच वाढेल आणि संगणकीय प्रणालींच्या प्रत्येक क्षेत्रातील प्रवेशामुळे येत्या फक्त १० वर्षांत जगाचे व्यवहार फार मोठ्या प्रमाणात बदलण्याची शक्यता आहे, नव्हे ते बदलणारच आहेत. काळ कोणासाठी थांबत नाही. त्याची पावले ओळखून त्यानुसार आवश्यक ती कौशल्ये आत्मसात करणाऱ्या व्यक्ती आणि उद्योगच टिकतील.

 लेखक उद्योग व संगणक साक्षरता प्रसारक आहेत. संगणक या विषयावर विविधांगी लेखन करतात.

E mail : deepak@deepakshikarpur.com

आजची आव्हाने! बदलणारे विद्यार्थीपण!

प्रा. प्रवीण दवणे, ठाणे : ९८२०३८९४१४

‘खरा शिक्षक हा जीवनाचा शिक्षक असतो.’ असे डॉ. राधाकृष्णन म्हणायचे. हाच धागा पकडून शिक्षकांमध्ये कोणते गुण असावेत? त्यांनी स्वतःमध्ये कोणते बदल करून घ्यावेत? या संदर्भातील मननीय विचार या लेखात मांडले आहेत. संवेदनशील जागरूक शिक्षक आजच्या काळातील विद्यार्थ्यांमधील बदलांचा विचार करून विद्यार्थ्यांना जीवनाशी बनवण्याचे कार्य करतात. लेखातील विचार शिक्षकांसाठी जितके मार्गदर्शक आहेत, तितकेच विद्यार्थी व पालक यांच्यासाठीही मार्गदर्शक आहेत.

शिक्षक माध्यमिक असो की उच्च माध्यमिक; तो वर्गात पाऊल ठेवतो, तेव्हा केवळ तो वर्गात पाऊल ठेवत नाही, तर बदलत्या मानसिकतेच्या प्रवाहातच पाऊल ठेवतो. सजग व संवेदनशील अध्यापकाला जाणवते, की प्रत्येक विद्यार्थी केवळ आपले चैतन्यमय शरीर घेऊन आलेला नाही, तर सळसळसते जिवंत मन घेऊन आला आहे. त्याला ‘व्यक्त’ करता येणे अजून जमत नसेल; पण त्याची नक्कीच काही अपेक्षा आहे. वर्गातल्या शिक्षकाकडून वर्गातील पाठ्यपुस्तकापलीकडेही त्याला काही हवे आहे. हे अनुक्रमणिकेत नसलेले; पण जीवनभान देणारे कौशल्य ज्या शिक्षकाकडे आहे, तो ‘खरा’ शिक्षक असे मला वाटते.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी शिक्षकांबद्दल जे म्हटले आहे, ते खूप महत्त्वाचे आहे. त्यांनी खऱ्या शिक्षकाबद्दल सांगताना महत्त्वाचे उद्गार काढले आहेत. डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, “खरा शिक्षक हा जीवनाचा शिक्षक असतो. त्याला केवळ विद्यार्थीच घडवायचा नसतो, तर जीवनाशी घडवायचा असतो.”

आज माझ्यासह प्रत्येक शिक्षकाने स्वतःला एक प्रश्न, एकांतात विचारायला हवा, आपण वर्गात फक्त अभ्यासक्रम पूर्ण करतो आहोत की या अभ्यासक्रमातून एक सुजाण संवेदनशील व जागरूक जीवनाशी घडवीत आहोत? शिक्षकाला विद्यार्थ्यांची फक्त ‘वही’च वाचता येणं जमू नये; त्याच्या मनावरची गुंतागुंतही वाचता यायला हवी. आपल्या अध्यापनात सहज कौशल्याने त्याची गुंफणही करता यायला हवी.

‘माध्यमिक व उच्च माध्यमिक’ हे वय मुलांच्या शरीरातील बदलाचे, संक्रमणाचे वय असते. या वयात विद्यार्थ्याला स्वतःची ओळख निर्माण व्हावी, कुणीतरी आपली दखल घ्यावी, पाठीवरती शाबासकी द्यावी असे वाटत असते. काही वेळा मुलाची गुणवत्ता अगदी तुम्हाला हवी तेवढ्या दर्जाची नसेलही; पण म्हणून काही त्याला सर्व वर्गाच्या समोर नाउमेद करण्याचे कारण नाही. त्यातील जे काही ‘बरे आहे’ त्याचा सन्मानाने उल्लेख करून, मग त्याला प्रगतीसाठी काही उणिवा सांगितल्यावर नक्कीच त्याचे प्रयत्नबळ वाढते, असा माझा अनुभव आहे. पुष्कळदा आपणही त्यांच्याकडून खूप शिकू शकतो, एवढ्या गुणवत्तेचे काही विद्यार्थी असतात, ते आपण शिकले व मान्य केले, तर त्या दिव्य आनंदात हे विद्यार्थी अधिक ऊर्जेने कामाला लागतात, असा माझा तरी अनुभव आहे. आपला पेशा हा मनसंवादी आहे, यंत्रवत नाही; तो भावनात्मक आहे याचे भान ज्या शिक्षकाला आहे, त्याचा अध्यापनाचा विषय कोणताही असो त्यात एक प्रकारचा ओलावा येतो. जिव्हाळा येतो.

आज आपल्या वर्गात येणाऱ्या मुलांमध्ये बहुतेक मुले व्यावसायिकदृष्ट्या अतिव्यग्र पालकांची मुले असतात. पोटाच्या गरजेसाठी, बदलत्या जीवनमानाशी जुळवून घेताना त्यांच्या आई-बाबांची अशी काही दयनीय धावपळ चाललेली असते, की त्याचे वर्णन शब्दांत करता येणे अवघड आहे. माझा अनुभव असा आहे, की मुले म्हणतात, पंधरा-वीस दिवसांत आम्ही आमच्या बाबांना घरात पाहिलेलेही नाही. बोलणं तर दूरच.’

पुष्कळदा पालक व पाल्य यांच्यात संवाद होतो; पण सुसंवाद नाही. केवळ व्यवहार, परीक्षा, मार्कस्, हजेरी यांच्या चौकशा; पण नवीन काय वाचलंस, कोणते उपक्रम सुरू आहेत? स्पर्धेत भाग घेतलास का? याबद्दल काहीही नाही. आजच्या विद्यार्थ्यांना आपल्या यशाचा आनंद व अपयशाची हुरहूर व्यक्त करण्यास मायेची जागाच उरलेली नाही. वर्गातल्या अध्यापकांनी आपले अध्यापन करताना तो मायेचा दिलासा, तर पुढे तडकणारी कित्येक मने सांधू शकतील, नव्हे ती अधिक ऊर्जावंत होतील.

आजचे बदलत जाणारे विद्यार्थीपण ही संवेदनशील मनाने टिपण्याची गरज आहे. माध्यमांच्या अतिरिक्त व अनावश्यक वापरामुळे आजचा विद्यार्थी हा चंचल झाला आहे. आधीच नवथर तारुण्य; त्याला ना उद्दिष्ट ना दिशा, त्यात मन अधिक भरकटेल अशी दृश्ये सातत्याने डोळ्यांत ओतणारी प्रसारमाध्यमे. मुले दिवसेंदिवस चलाख होत आहेत. रात्रंदिवस गुन्हेगारी चित्रपटातील कारस्थाने पाहताना, त्यांच्यातही भविष्यातील एक धूर्त गुन्हेगार निर्माण होण्याची मोकळीक आजचा 'वर्तमान' देत आहे. ज्याच्या घरात सुसंवाद व सुसंस्कारांचे अधिष्ठान आहे, तेवढीच मुले जीवनाच्या काठावर येतील बाकी मध्येच बुडतील, अशी भयावह स्थिती आहे. अशा वेळी, 'बुडतील ती बुडू द्या, तरतील ती तरू द्या' अशी भूमिका काळजाचा शिक्षक घेणार नाही. त्याला समोरचा विद्यार्थी हे आपले स्वतःचेच मूल आहे, असेच वाटत असले पाहिजे म्हणूनच मनाची एकाग्रता, मोबाईलसारख्या साधनांचा वापर कसा करावा, चित्रपटातील भासमान त्यांना खोटे विश्व व सत्य यातील फरक आपणच समजावून द्यायला हवा.

शिक्षकाला मार्गदर्शक, मानणारी मुले प्रत्येक वर्गात असतात; पण या जाणिवेचा विश्वास वाढवण्याचे काम आजच्या शिक्षकाने करायला हवे. प्रत्येक विषयाला वर्तमानाशी जोडण्याचे कौशल्य विकसित करणे ही विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेची गरज आहे.

खूपसे शिक्षक सांगतात, नवीन पिढी ही बोलण्यात उद्धट झाली आहे. खरे तर वाढणारी मुलांची

उद्धटता ही जाणूनबुजून वाढवलेली नसून; ती जे बघतात, सतत मोठ्यांचे जे ऐकतात त्यांचाच तो दुष्परिणाम आहे. सुजाण अध्यापक वाचकांना सूचकतेने नक्कीच मला काय म्हणायचे ते कळेल. पालकपिढीतील आजचे समाजकारण, राजकारण, मनोभंजन करणाऱ्या शेकडो मालिकांतून ढिगाने घरात कोसळणारी कट-कारस्थाने, त्या प्रसंगांतील 'डायलॉग'बाजी नव्या पिढीला ममतेचा, गोडव्याचा, विनम्रतेचा स्वर कसा देणार? अशा वेळी आपला व विद्यार्थ्यांचा वर्गातील संवाद हाच काही वेगळा आदर्श पेरू शकतो. शिक्षक हा आजही विद्यार्थ्यांच्या या वयाचा नायक असतो. त्याच्या बाह्य व आंतरिक व्यक्तित्वाचे अनुकरण नवी पिढी करित असते.

एकही भाषा धड नसलेली अनघड पिढी आपल्या भरकटलेल्या व्यवस्थेने निर्माण केली आहे. शब्दांपेक्षा चित्र व दृश्यावर भर देणारी वाचकता, सूचकता, संवेदना यांना आपण सप्रेम निरोप देत आहोत, की काय असे मला वाटत राहते. खरेतर वय कोणतेही असो, त्या त्या वयातील एक चिंतनक्षमता असते. आज केवळ न कळताच पाठांतर, घोकमपट्टी यालाच महत्त्व आहे. रडून घेतलेल्या उत्तराचे आभासी 'मार्कस्' गुणांचा फुगवटा निर्माण करतात. पुढे आयुष्यात 'जगण्याचे' प्रश्न सोडवण्यासाठी ही रट्टमबाजी उपयोगी येत नाही.

बदलत्या सामाजिकतेत शिकलेल्या अभ्यासक्रमांतून आपण काय शिकतो?' आपल्या जगण्यात या शिकण्यानेही बदल होत आहेत का? यावरून साध्यासोप्या शब्दांत चर्चा करायला हवी. लादलेले शिक्षण नको, टिपलेले 'मधुक्षण' हवेत. आयुष्याचे 'जीवन' होत जाते ते अशा जीवनशिक्षणांमुळेच!

ते आपण देतोय का? या प्रश्नाचा सखोल व खराखुरा विचार व्हायला हवा.

 लेखक हे प्रख्यात कवी, चित्रपट गीतकार, व्याख्याते आहेत.

Email - vedashree.davane@gmail.com

घरात एक ग्रंथघर हवे

डॉ. यशवंत पाटणे, सातारा : ९४२२६०६१७७

समाजमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावाने वाचनसंस्कृतीचा ऱ्हास होणाऱ्या कालात ग्रंथांचे महत्त्व विशद करून ग्रंथवाचन किती गरजेचे आहे, हे या लेखात सांगितले आहे. अनेक भौतिक सुविधांची व्यवस्था करून आपले घर विविध प्रकारे आपण सजवतो. अशा घरात ग्रंथांनाही थोडी जागा द्यावी, ही माफक अपेक्षा प्रस्तुत लेखात व्यक्त केली आहे. वस्तूंमुळे घराला घरपण येत असेल, तर ग्रंथांमुळे घराला शहाणपण येते हेच या लेखात अधोरेखित केले आहे.

मुले हा कुटुंबाचा आरसा असतात. पालकांच्या आवडी-निवडी मुलांमध्ये संक्रमित होत असतात. त्यांनी जोपासलेले छंद मुलांमध्ये प्रतिबिंबित होतात.

विवेकानंदांनी वडिलांना विचारले, 'आपण मला काय दिले?' समोरचा आरसा दाखवत वडील म्हणाले, 'त्या आरशात बघ, मी तुला काय दिले ते तुझे प्रतिबिंब सांगेल.'

विवेकानंदांकडे असणारे ग्रंथप्रेम, हे त्यांना वडिलांकडून वारसा हक्काने मिळाले होते. जे हक्काने मिळाले, त्याची जोपासना त्यांनी कर्तव्यभावनेने केली. त्यातून स्वामी विवेकानंद नावाचे ज्ञानशिल्प घडले. उमलत्या वयात चांगली पुस्तके आणि वाढत्या वयात चांगले मित्र भेटावे लागतात. हे भेटणे कुटुंबाच्या वातावरणावर अवलंबून असते. आपले मूल कोणाच्या संगतीत रमावे हे त्याच्यावरील संस्कारावर ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, यशवंतराव चव्हाण, साने गुरुजी, विश्वेश्वरय्या यांसारखी मोठी माणसे गरीब कुटुंबात जन्माला आली; पण संस्काराने

श्रीमंत आई-वडील त्यांना लाभले. परिस्थितीने गरीब असणे गुन्हा नाही. गरिबीवर मात करण्यासाठी ज्ञानमैत्री जोपासावी लागते. हे बाळकडू ज्यांना कुटुंबातून मिळते. ते सामर्थ्यसंपन्न होतातच अन् कुटुंबाचा लौकिक वाढवितात.

प्रत्येक पिढीच्या आवडी-निवडी काळानुसार बदलतात. सध्याचे युग संगणक इंटरनेटचे आहे. शाळा सुटली की मुले मैदानावर दिसत नाहीत. वाचनालयात रमत नाहीत. एक तर ती संगणकाकडे झेपावतात किंवा मोबाईलवर खेळतात. आई-वडीलही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. तेही थोड्या वेळाने टी. व्ही.च्या पडद्यासमोर बसतात. हात-पाय हलवणारी करमणूक कोणालाच नको आहे, मेंदूला ताण देणारी तर नकोच नको. जो तो आत्मिक सुखापेक्षा भौतिक संपन्नतेच्या मागे लागला आहे. सुंदर बैठक व्यवस्था, सुसज्ज स्वयंपाकघर, प्रशस्त गॅलरी, प्रत्येकाला हवी आहे; परंतु देवघरांसारखे एखादे ग्रंथघर कोणाला हवे आहे? त्यापेक्षा दूरदर्शन कोठे स्थानापन्न करायचा

याची काळजी वाहिली जाते. घरात टी. व्ही. फ्रीज, हवा. त्याने घराला घरपण येते; पण त्यासोबत घरात 'ग्रंथघर' असेल, तर घराला शहाणपण येण्याची शक्यता आहे. ज्या घरात पुस्तकांसाठी स्वतंत्र जागा असते, पुस्तक खरेदीसाठी पैसा राखून ठेवला जातो, त्या घरात वाचन-संस्कृती नांदत असते. काळ कितीही बदलला, आधुनिक तंत्रज्ञान आले, तरी टी. व्ही., संगणक हे पुस्तकांची जागा घेऊ शकतील काय?

मुलांना बसल्या जागी संगणकाच्या पडद्यावर हवी ती माहिती क्षणार्धात उपलब्ध होते आहे. एखाद्या संदर्भासाठी पुस्तक कपाटात शोधणे आणि संदर्भ सापडेपर्यंत ते संपूर्ण चाळणे हे कष्ट त्यांना कालबाह्य वाटतात.

एका मुलाला मी सहज म्हटले, 'अरे, बघावे तेव्हा तू संगणकाला चिकटलेला असतोस. त्यापेक्षा एखादे पुस्तक वाच जरा. अधिक माहिती मिळेल. त्याने उत्तर दिले, 'जागेवर नळाचे पाणी मिळत असेल, तर विहिरीवर जाऊन ते उपसायचे कशाला?' त्याच्या दृष्टीने उत्तर बरोबर होते; पण विहिरीवर पाणी उपसण्यातून जो हाता-पायाला जोर लागतो, व्यायाम घडतो, तो आरोग्याला पोषक असतो. त्याच्यावर मुलांचे म्हणणे इतकेच असते, की प्रथम तुम्ही उद्दिष्ट ठरवावे. पाणी हवे का व्यायाम? त्या दोन स्वतंत्र गोष्टी आहेत. तुमच्या पिढीला एकात-दुसरी गोष्ट साध्य करायची सवय लागलीय. फिरायला गेले तरी फुले, भाजी दिसते का याकडेच लक्ष द्यायचे.

मला हे पटते, भावुकपणे जुन्या गोष्टींचे समर्थन करू नये, वा नव्या गोष्टींचा तिटकारा करू नये. दोन्हीकडे सम्यक वृत्तीने पाहावे. विमान प्रवास जलद आहे. इच्छित स्थळी कमी वेळात जाता येते. गतिमान काळाला तो अनुरूप आहे; पण एस. टी. च्या किंवा चार चाकी गाडीच्या प्रवासात डोळ्यांसमोरून पळणारी झाडे, रस्त्यावर भेटणारी गावे, विमान प्रवासात भेटतात का? ती झाडे, गावे, माणसे बराच काळ मनात रेंगाळतात. निसर्गाशी एक आंतरिक नाते जडते. पुस्तकांचेही तसेच असते. हळूवार पाने उलगडताना ती आपल्याशी संवाद साधतात. मननप्रक्रियेला गती देतात. स्वतंत्र विचारांना चालना देतात. आपल्याला वैचारिक बैठक देतात. विश्वाचे नागरिक बनवितात. चांगल्या ग्रंथांना काळाच्या मर्यादा नसतात. प्रदेशांच्या सीमा नसतात. असे ग्रंथ अनंत काळ वाचकांच्या मनात रुंजी घालतात. पुन्हापुन्हा ते वाचावेसे वाटतात. प्रत्येकवेळी ते नवा आनंद देतात. वाचकांचे उदंड प्रेम लाभलेले ग्रंथ चिरंजीव चैतन्याची अक्षरलेणी असतात. खांडेकरांचे ययाती, सानेगुरुजींचे श्यामची आई, रणजित देसाईचे 'स्वामी', शिवाजी सावंतांचे 'मृत्युंजय', विश्वास पाटलांचे 'महानायक' यांसारख्या पुस्तकांच्या वाचनातून एका पिढीचा पिंड घडला आहे. असा पिंड संगणकाने घडविला आहे काय?

येथे संगणकावर टीका करण्याचा हेतू नाही. सांगायचे एवढेच. ज्या कामासाठी संगणक गरजेचे

आहे तेथे तो वापरलाच पाहिजे; पण दैनंदिन वाचनासाठी पुस्तकाला पर्याय नसावा. उघड्या डोळ्यांनी ग्रंथ वाचनाचे सौख्य, संगणकाच्या फायलीतील पुस्तकांतून मिळत नाही. पुस्तक घरभर फिरत राहते. औत्सुक्यापोटी ते चाळले जाते. दृष्टीसमोर राहते. जगण्याला दृष्टी देते.

सध्या प्रत्येक कुटुंबात दोन गट आहेत. एक संगणकाच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जोडलेला, तर दुसरा त्याच्यापासून दुरावलेला, थोडा धास्तावलेला. धास्ती याचीच वाटते, की ही नवी पिढी संगणक, मोबाईलच्या वेडामुळे कौटुंबिक मायेच्या नात्यांपासून दुरावणार नाही ना? त्यांची ह्या नात्याकडे पाहण्याची संवेदनशीलता हरवणार नाही ना? आधुनिक तंत्रज्ञानाचे स्वागत करताना आम्ही आजवर जपलेल्या मूल्यांना मुकणार नाही ना? तसा प्रत्येक पिढीत संघर्ष आहे. ज्या काळात रेडिओ, दूरदर्शनचे घरात आगमन झाले, त्या काळात कर्त्या माणसांचा लेकरांवर धाक असायचा. बातम्या ऐकणे, चित्रहार पाहणे ही पालकांना चैन वाटायची. त्यापासून दूर ठेवले जायचे, आता तर अवघे विश्व घरात अवतरले आहे. घरात थिएटर झाले आहे. सायंकाळचे शुभंकरोती आणि पहाटेची भक्तिगीते अपवादाने ऐकायला मिळतात. वाचकांच्या जागी प्रेक्षक तयार झाले आहेत. डोळ्यांदेखत कुटुंबव्यवस्थेला व संस्कृतीला तडे जातील, अशा मालिकांचा सुळसुळाट झाला आहे. चटपटीत मनोरंजनामुळे स्वच्छंदी वृत्ती बळावली आहे. जे प्रश्न आपले नाहीत, त्या

प्रश्नांमध्ये प्रेक्षकांना गुंतवून, मन आणि बुद्धी यांवर चित्रविचित्र गोष्टींचा मारा होत आहे. कोणत्या तरी एका मालिकेत एका सुनेची स्मृती गेली, तर अनेक सुना-सासवा अस्वस्थ झाल्या; पण त्यावेळी आपले लेकरू कुठे आहे, काय करते, काय वाचते याची काळजी कोण करणार? त्याला चांगल्या सवयी कोण लावणार?

जसे दूध सक्तीने द्यावे लागते. थंड पेये मुले ही स्वतःहून आवडीने पितात. तसे पालकांनीच मुलांना ग्रंथांचा लळा लावला पाहिजे. अर्थात त्यासाठी पालकांना दूध आवडले पाहिजे. अन्यथा मुलेच जाब विचारतील. जी गोष्ट तुम्हाला जमली नाही, ती आमच्यावर का लादता? आपल्याला जी गोष्ट साध्य करायची आहे, त्याबाबतचे अनुकूल वातावरण व मानसिकता कुटुंबात तयार करावी लागते.

आम्हाला लहान असताना वडिलांनी पारायण सोहळ्याला बसविले. मोठ्यामोठ्या वक्त्यांपुढे मांडी घालून बसायला शिकविले. आम्ही उन्हाळी सुट्टीत आजोळी जायचो, तेव्हा आजोबा झकास निरूपण करायचे. आजीने पाठ करून घेतलेली रामरक्षा, मारुती स्तोत्र, आजोबांनी वाचायला दिलेली छान-छान गोष्टींची पुस्तके आणि मामाने दाखविलेले कौटुंबिक चित्रपट आजही मनाला उल्लसित करतात. मोठ्यामोठ्या ठळक अक्षरांतील राजा राणीची, परीची, प्राण्यांची, राक्षसांची पुस्तके, चांदोबा, अमृत यांसारखी मासिके यांनी वाचनाची गोडी निर्माण केली.

आजही मुलांच्या सुट्टीचे नियोजन केले जाते. त्याला भरमसाठ फी भरून चालवल्या जाणाऱ्या व्यक्तिमत्त्व विकास शिबिरात पाठविले जाते. संस्कार वर्गात बसविले जाते. इथे मुलांच्या इच्छेपेक्षा पालकांची महत्त्वाकांक्षा दांडगी असते. पूर्ण फी वसूल झाली पाहिजे हा आग्रह असतो. त्यांना स्वतःला जे शक्य झाले नाही ते इतरांकडून करवून घ्यायचे असते. हरकत नाही; पण एका सुट्टीत हे सारे शक्य नसते. शक्यतो मुले आजी, आजोबांच्या सहवासात यावीत. त्यांच्या बौद्धिक व भावनिक विकासासाठी असा सहवास पोषक असतो. शक्य झाले, तर जवळच्या वाचनालयात त्यांना न्यावे. ग्रंथांशी नाते जोडावे. लेकरे आपल्या अंगाने वाढतील, स्वतःहून घडतील तसे स्वातंत्र्य त्यांना मिळावे.

टी.व्ही., संगणक, मोबाईल ही साधने काळाची गरज आहे; पण ती गरजेपेक्षा अधिक वापरली गेली तर तो काळजीचा विषय आहे. त्यावर वेळीच उपाय शोधला पाहिजे. तुकोबांनी म्हटले, 'गूळ सांडुनि गोडी घ्यावी' याचा अर्थ गूळ चाखावा; पण गुळाच्या मोहात अडकून पडू नये, यासाठी पालकांनी सावध असले पाहिजे.

पुस्तकांच्या जगात शिरले, की मनावरचे मळभ दूर होते, उत्तम भोजन जसे शरीराच्या वाढीसाठी गरजेचे असते, तोच न्याय उत्तम वाचनासाठी लावला पाहिजे. त्यातून मनाची प्रसन्नता लाभते आणि कार्यक्षमता वाढते. नव्या पुस्तकांचा

स्पर्श मनाला गंधित करतो. काही वेळा वाचकांअभावी पुस्तकेही पोरकी राहतात. पुस्तकांचे हे पोरकेपणा संस्कृतीला व जीवनसौंदर्याला मारक असते.

एखादे सरोवर सुंदर असावे, त्यात राजहंस विहरत असावेत; पण त्या सरोवराचे पाणी पांथस्थाला पिता येऊ नये... आज अशी अवस्था सार्वजनिक वाचनालयांची झाली आहे. इमारत सुंदर आहे. राजहंसाच्या रूपाने तेथे ग्रंथही आहेत; पण ते ग्रंथ वाचण्यासाठी पुरेसे वाचक नाहीत. पालकांनी पुढाकार घेऊन अशा जवळच्या वाचनालयाचे लेकरांना सभासद करावे. कळीचे फूल व्हावे, तशी मुलेही उमलत फुलत जातील. मुलांना ग्रंथ-महोत्सवात घेऊन जावे. त्यांचा वाढदिवस तेथे ग्रंथ खरेदीने साजरा करावा. असा वाढदिवस मुले आयुष्यभर जपून ठेवतील. त्यातूनच ती प्रकाशयात्री होतील.

घराला झगमगत्या दिव्यांची रोषणाई करून दिवाळी साजारी केली जाते; पण ज्ञानोबांना अभिप्रेत विवेकाची दिवाळी साजरी करायची असेल, तर घरा-घरांत पुस्तकांच्या पणत्या प्रज्वलित केल्या पाहिजेत.

 लेखक महाराष्ट्रातील प्रख्यात विचारवंत, व्याख्याते आहेत. त्यांचे अनेक ग्रंथ प्रकाशित आहेत.

E mail : dryashwantpatane101@gmail.com

अभिनव वाग्विलासिनी

प्रा. मिलिंद जोशी, पुणे : ९८५०२७०८२३

ज्येष्ठ कवयित्री शांता शेळके यांच्या जन्मशताब्दीचे हे वर्ष आहे. त्यांचे स्मरण करणारा लेख. या लेखात बालपणापासून त्यांच्यावर वाचनाचे संस्कार कसे झाले, त्यातून त्या लेखनाकडे कशा वळल्या, थोरा-मोठ्यांच्या सहवासामुळे त्यांना साहित्यक्षेत्रात संधी मिळाली आणि त्यांनी सर्व वाङ्मयप्रकारांत सहज संचार केला, या संदर्भातील माहिती दिली आहे.

‘असेन मी, नसेन मी
तरी असेल गीत हे
फुलाफुलांत येथल्या
उद्या हसेल गीत हे,

असे आपल्या कवितेतून सांगणाऱ्या शांताबाईंनी साहित्याच्या विविध प्रांतांत लीलया मुशाफिरी केली. त्यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील इंदापूरचा. मंचर या गावी शेळके यांचा मोठा वाडा होता. माणसांनी सदैव गजबजलेल्या या वाड्यात मागच्या दालनात साड्या विणण्यासाठी मागावर कोष्टीकाम चालायचे. शांताबाईंचे आजोबा शाळामास्तर होते, त्यामुळे त्यांचे घर शिकलेले होते.

वडिलांच्या नोकरीमुळे त्यांना राहण्यासाठी ज्या जागा मिळत, त्याही गावापासून दूर असत, त्यामुळे समवयस्क लहान मुलांची संगत त्यांना मिळाली नाही. जे एकलकोंडेपण शांताबाईंच्या वाट्याला आले, त्यातून त्यांना वाचनाचे वेड लागले. सुटीत शेळके यांच्या वाड्यात गेल्यानंतर लहानपणी विविध पारंपरिक गीते, ओव्या, श्लोक त्यांच्या कानावर पडत. त्यातून त्यांचे सूर-तालांशी नाते जडले गेले.

१९३० साली काविळीचे निमित्त होऊन त्यांच्या वडिलांचे दुःखद निधन झाले आणि शांताबाईंच्या

वाट्याला पोरकेपण आले. त्यानंतर त्यांचे सारे कुटुंब पुण्याला काकांकडे आले. महाविद्यालयात शिकत असताना त्यांना प्रा. श्री. म. माटे, के. ना.वाटवे आणि रा. श्री. जोग यांच्यासारखे गुरू लाभले. फडके-खांडेकरांच्या कादंबऱ्या आणि रविकिरण मंडळातील कवींच्या कविता यांनी भारावलेला तो काळ होता. त्यांचे अनेक सहकारी लेखनात उमेदवारी करू लागले होते. लेखक, कवी, साहित्यिक या शब्दांभोवती अद्भुततेचे, रोमांचकारकतेचे एक झगमगते वलय होते. त्या वलयाचेही शांताबाईंना आकर्षण वाटत होते. त्यातूनच आपणही लेखनाच्या क्षेत्रात धडपड करावी, असे त्यांना वाटू लागले. महाविद्यालयाच्या नियतकालिकासाठी त्यांनी लेख लिहिला. १९४१ साली त्यांची पहिली कविता ‘शालापत्रक’ मासिकात छापून आली. रविकिरण मंडळातील कवींच्या, विशेषतः माधव ज्युलियन यांच्या काव्याचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव होता, त्यामुळे शांताबाईंची सुरुवातीची कविता त्याच वळणाची होती. बी. ए. झाल्याबरोबर शांताबाईंचा ‘मुक्ता आणि इतर गोष्टी’ हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्याला श्री. म. माटे यांची प्रस्तावना लाभली होती. पुढे शांताबाई

संस्कृत विषय घेऊन एम. ए. झाल्या. बी. ए.ला हुकलेले सुवर्णपदक त्यांना एम. ए.ला मिळाले. साहित्यसम्राट न. चिं. केळकर यांच्या नावे असलेले हे सुवर्णपदक शांताबाईंना खुद्द केळकरांच्या हस्तेच मिळाले.

एम. ए. झाल्यानंतर शांताबाई मुंबईला आल्या आणि वृत्तपत्रव्यवसायात शिरल्या. आचार्य अत्रे यांच्या संपादनाखाली निघणाऱ्या 'समीक्षक' मासिकात त्यांनी लेखनास प्रारंभ केला. 'समीक्षक' बंद पडले, तेव्हा अत्र्यांच्याच 'नवयुग' साप्ताहिकात त्या काम करू लागल्या. आचार्य अत्र्यांसारख्या मुर्खी संपादकाच्या हाताखाली शांताबाईंना खूप गोष्टी शिकायला मिळाल्या. स्तंभलेखन करणे, मुलाखती घेणे, इंग्रजी लेखनांचे अनुवाद करणे, एखाद्या सभेचा वृत्तांत लिहून काढणे, मजकूर कमी पडला, तर गरजेनुसार किमान वाचनीय मजकूर ऐनवेळी तयार करणे, पुस्तक परीक्षणे लिहिणे असे नाना तऱ्हेचे लेखन करण्याची सवय या काळात शांताबाईंना लागली. मुख्य म्हणजे प्रतिभा, स्फूर्ती, मूड लागणे, लेखनाची बैठक जमणे यांखेरीजही लिहिता येते हे त्यांना जाणवले. लेखनाच्या आरंभीच्या काळात शांताबाईंना प्रौढ, विदग्ध आणि संस्कृतप्रचुर भाषाशैलीचे खूप आकर्षण होते. तसे लिहिणे म्हणजे खरे साहित्य, अशी त्यांची ठाम समजूत होती. त्यांच्या लेखनाचे हे संस्कृत वळण अत्र्यांनी पार बदलून टाकले. शांताबाईंनी पहिला गद्यानुवाद केला, तो आचार्य अत्रे यांच्या 'नवयुग' मध्ये काम करीत असताना. त्यावेळी त्या पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे आत्मचरित्र वाचत होत्या. त्यात नेहरूंच्या पत्नी कमला यांच्या निधनाचा प्रसंग

वाचताना शांताबाई हेलावून गेल्या. त्यांनी या संदर्भात जेव्हा अत्र्यांना सांगितले, तेव्हा ते चटकन म्हणाले, "इतका आवडला तुला तो प्रसंग, तर मग 'नवयुग'च्या आपल्या वाचकांसाठी तू त्याचा मराठीत अनुवाद का करीत नाहीस?" शांताबाईंनी होकार दिला. तो अनुवाद अत्र्यांनी 'नवयुग'मध्ये छापला. शांताबाईंनी गद्य अनुवादाचा श्रीगणेशा 'नवयुग'मध्ये केलेला असला, तरी त्यांच्या अनुवादाला कलात्मक परिमाण लाभले ते मात्र 'हंस' मासिकात. अत्र्यांशी काही किरकोळ कारणावरून वाद झाल्यानंतर शांताबाईंनी 'नवयुग' सोडले. मुक्त लेखिकेचा पेशा स्वीकारला. नोकरी सोडल्यामुळे आर्थिक अडचणी जाणवत होत्या.

शांताबाई 'हंस'साठी अधूनमधून काही लिहीत होत्या. अंतरकरांनी शांताबाईंना नियमित द्रव्यसाहाय्य मिळावे, यासाठी त्यांच्यासमोर प्रस्ताव ठेवला, तो इंग्रजी चित्रपटांच्या कथांच्या अनुवादाचा. शांताबाईंनी तो स्वीकारला. दर महिन्याला शांताबाईंनी केलेल्या कथांचे अनुवाद 'हंस'मधून प्रसिद्ध होऊ लागले. एका कथेच्या अनुवादासाठी अंतरकर त्यांना त्या काळात पंचवीस रुपये मानधन देत होते. शांताबाईंच्या आर्थिक ओढगस्तीच्या काळात त्यांना त्या पंचवीस रुपयांचे मोल फार होते. या सदराद्वारे अनुवादाची एक नवी वाट शांताबाईंना सापडली. 'नवयुग'मधून बाहेर पडल्यानंतर शांताबाईंची आर्थिक गरज लक्षात घेऊन बापूसाहेब माटे यांनी नागपूरचे डॉ. शं. दा. पेंडसे यांच्याशी बोलून नागपूरच्या 'हिस्लॉप' कॉलेजमध्ये त्यांना प्राध्यापिकेची नोकरी मिळावी म्हणून प्रयत्न केले. त्याला यश आले. एक वर्ष नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजमध्ये शांताबाईंनी अध्यापनाचे काम केले. त्यानंतर

सिद्धार्थ कॉलेज ऑफ कॉमर्स, नंतर रुईया आणि पुढे निवृत्त होईपर्यंत त्यांनी सतत वीस वर्षे परळच्या महर्षी दयानंद कॉलेजमध्ये प्राध्यापिका म्हणून काम केले. पुण्यातून मुंबईला गेल्यानंतर विहिरीतून समुद्रात जावे असा अनुभव मी घेतला, असे शांताबाईंनी म्हटले आहे. फडके-खांडेकरांच्या कादंबऱ्या आणि रविकिरण मंडळाची कविता यांच्याभोवतीच फिरणाऱ्या शांताबाईंच्या अभिरुचीला मुंबईतल्या वास्तव्याने प्रगल्भ आणि विकसित केले. 'मौज' आणि 'सत्यकथेचे', श्री. पु. भागवत, राम पटवर्धन, मॅजेस्टिकचे केशवराव कोठावळे, वा. रा. ढवळे यांच्याबरोबरच्या चर्चात त्यांच्या जाणिवा समृद्ध होत गेल्या.

शांताबाईंनी विविध प्रकारचे साहित्य लिहिले असले, तरी त्यातले कवितेशी असलेले त्यांचे नाते सर्वात जवळचे होते. १९४७ साली त्यांचा 'वर्षा' हा पहिला कवितासंग्रह आला. त्यानंतर 'रूपसी' हा कवितासंग्रह आला. या दोनही कवितासंग्रहांवर रविकिरण मंडळाच्या कवितांचा प्रभाव दिसतो. 'गोंदण' या कवितासंग्रहापासून शांताबाईंची कविता अनुकरणापासून दूर झाली आणि तिला स्वतःचे असे व्यक्तिमत्त्व लाभले. पुढे त्यांची कविता अधिक अंतर्मुख, चिंतनशील व प्रयोगशील होत गेली. हळुवार भावकवितेपासून नाट्यगीते, भक्तिगीते, कोळीगीते, चित्रपटगीते, बालगीते, प्रासंगिक गीते असे गीतांचे विविध प्रकारही शांताबाईंनी समर्थपणे हाताळले. चित्रपटासाठी गीतलेखन करण्याची पहिली संधी शांताबाईंना दिनकर द. पाटील यांनी 'राम राम पाव्हणे' या चित्रपटात दिली; पण चित्रपटासाठी गाणी कशी लिहावीत, याचा वस्तुपाठ त्यांना भालजी पेंढारकरांनी दिला. भालजींच्या एका

चित्रपटात चिंतामणराव कोल्हटकर काम करित होते. त्याच सुमाराला शांताबाईं मामा वरेरकर यांच्याकडे 'लेखनिक' म्हणून जात होत्या. तिथे त्यांचा कोल्हटकरांशी परिचय झाला. कोल्हटकर पेंढारकरांना म्हणाले, "शांता शेळके नावाची नुकतीच एम. ए. झालेली एक मुलगी आहे. हौशी आणि होतकरू आहे. कविताबिंबिता करेल. द्या तिला एखाद्या चित्रपटाची गाणी लिहायला!" भालजींनी शांताबाईंना कोल्हापूरला बोलावून घेतले. 'स्वराज्याचा शिलेदार' या चित्रपटासाठी गाणी लिहिण्यास त्यांना सांगितले. संगीतदिग्दर्शक होते दत्ता डावजेकर. शांताबाईंना काही केल्या गाणी जमत नव्हती. डावजेकरांना त्यांनी चालीबद्दल विचारले, तेव्हा ते म्हणाले, "तुम्हाला हवं ते मीटर घेऊन तुम्ही गाणी लिहा. आम्ही काय पोस्टकार्डावरच्या मजकुरालादेखील चाली लावतो." शांताबाईंनी प्रयत्नांची शिकस्त केली, तरी त्यांना गाणी जमेनात. त्यातून ती ग्रामीण चित्रपटातील गाणी. रडकुंडीला येऊन त्या भालजींना म्हणाल्या, "मला गाणी लिहिणं जमणार नाही. मी मुंबईला जाते."

भालजी हसून म्हणाले, "झाले? इतक्या सुरुवातीलाच एवढी निराशा? अहो, आहे काय अवघड या कामात? काहीतरी 'ललला SSS गुणगुणत राहा. आपोआप शब्द सुचतील, ओळी जुळत जातील. ध्यानात ठेवा, सिनेमाची गाणी अगदी सोपी हवीत. तुमचं वाङ्मय, साहित्य सारं विसरा आणि रोजच्या अगदी साध्या बोलायच्या भाषेत जणू आपण एकमेकांशी बोलतो आहोत, अशा भाषेत लिहा बघू. काही सुचेल, आपोआप सुचेल!"

भालजींच्या प्रोत्साहनाने शांताबाईंना धीर आला आणि 'स्वराज्याचा शिलेदार' या चित्रपटासाठी शांताबाईंनी गाणी लिहिली. नंतर त्या गीतलेखन करीत राहिल्या.

लता मंगेशकर, हृदयनाथ मंगेशकर, सुधीर फडके, सलील चौधरी यांच्यासारख्या अनेक संगीत दिग्दर्शकांसाठी शांताबाईंनी गीते लिहून दिली. 'पुनवेचा चंद्रमा आला घरी', 'ही चाल तुरुतुरु, उडती केस भुरुभुरु' सारखी त्यांची खटकेबाज गीते आजही लोकप्रिय आहेत. हृदयनाथ मंगेशकरांसोबत त्यांची सर्वात गाजलेली आणि लोकप्रिय झालेली गीते म्हणजे कोळीगीते. बंगालमध्ये पालखी वाहून नेणारे भोई पालखी खांद्यावरून नेताना श्रमपरिहारासाठी गाणी गातात. पालखीच्या गतीशी त्या गीतांच्या लयीचा मनोज्ञ मेळ जमतो. आपण याच पद्धतीने कोळीगीते करावीत, ही हृदयनाथ मंगेशकरांची कल्पना होती. शांताबाईंना समुद्रावरचे जीवन, कोळ्यांची भाषा, त्यांचे विषय काहीच माहिती नव्हते. त्यांनी समुद्रच पाहिला होता तो एम.ए.च्या परीक्षेच्या वेळी.

लताबाई परदेशात गेल्या होत्या. त्या आल्यानंतर गाण्याचे ध्वनिमुद्रण होणार होते. शांताबाईंकडून गाणी लिहून तयार नाहीत, हे समजल्यानंतर हृदयनाथ काहीसे रागावले आणि शांताबाईंना म्हणाले, "तुमच्याकडून हे काम होत नसेल, तर तसे मला सांगा. मी दुसऱ्या कोणाकडून तरी गाणी लिहून घेईन."

हृदयनाथांचे हे बोलणे ऐकल्यावर शांताबाई अस्वस्थ झाल्या. त्यांनी कोळ्यांविषयी माहिती गोळा करायला सुरुवात केली. कोळ्यांची पारंपरिक गीते

आणून ती वाचली. त्यातून होडी, समुद्राची भरती-ओहोटी, स्त्रियांचा साजशृंगार, होळीसारखे सण, तरुण स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमभावना या गोष्टी समजून घेतल्या. त्यांना 'डोलकर' हा सुंदर आणि समर्पक शब्द र. वा. दिघे यांच्या 'गातात न नाचतात धरतीची लेकरे' या पुस्तकात मिळाला. त्या शब्दाबरोबर -

मी डोलकर डोलकर डोलकर दर्याचा राजा ।

घर पान्यावरी बंदराला करतो ये जा ॥

या ध्रुवपदाच्या ओळी लगेच त्यांच्या मनात जुळून आल्या. 'धाकल्या दिराची कल्पना' अनंत काणेकर यांनी सोनकोळ्यावर लिहिलेल्या एका गीतातून त्यांना मिळाली आणि अप्रतिम कोळीगीते शांताबाईंच्या हातून लिहून झाली. पुढे पं. जितेंद्र अभिषेकी यांनी संगीत दिलेल्या 'वासवदत्ता' आणि हे बंध रेशमाचे या दोन्ही नाटकांसाठी शांताबाईंनी गाणी लिहिली.

कागदावर उमटणारे निर्जीव गाणे नंतर कलेकलेने उमलत फुलून जाते. सुरांशी बिलगताना, वाद्यांच्या साथीनं उभरताना, गायकाच्या किंवा गायिकेच्या कंठातून चैतन्यमय होताना ते अंग धरते, उभे राहते, नाचू लागते. हे सर्व बघणे हा रोमांचकारक अनुभव शांताबाईंनी या गीतलेखनाच्या सर्जनप्रवासात घेतला.

शांताबाईंनी कथालेखन केले. कादंबऱ्या लिहिल्या. सदरलेखन केले. उत्तम ललित लेखन केले. साहित्यातल्या सर्व प्रांतांत त्या रमल्या.

माझिया शब्दांवरी माझा ठसा माझा ठसा

हे शब्द माझे चेहेरे अन् हे शब्द माझा आरसा.

असे म्हणणाऱ्या शांताबाईंचा ठसा त्यांच्या सर्वच लेखनप्रकारांवर उमटलेला आहे.

‘माझे लेखन कशासाठी?’ या आत्मपर लेखात शांताबाई म्हणतात, “साहित्य या गोष्टीलाच माझ्या जीवनात सर्वाधिक स्थान मिळालेले आहे. जगण्यासाठी मी जी धडपड केली, तिच्या खालोखाल साहित्यासाठी मी धडपडत राहिले आणि कित्येकदा तर साहित्यच मला जगण्यासाठीही उपयुक्त ठरले. साहित्याला माझ्या जीवनात सर्वाधिक महत्त्वाचे स्थान आहे असे मी म्हणते, तेव्हा साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये मी फार मोठे यश मिळवले आहे किंवा तिथे मला जे साधावेसे वाटले ते साध्य झालेले आहे, असा त्याचा मुळीच अर्थ नाही. तसा माझा यत्किंचितही दावा नाही. साहित्याला माझ्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे, याचा अर्थ इतकाच की साहित्याइतके दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीने मला कधी भारून टाकलेले नाही. बालपणापासून मी शब्दांच्या प्रेमात पडले. शब्दांनी नादावून गेले. शब्दांशी खेळत राहिले. शब्दांच्या वेडाने नादावून जाताजाता अर्थाच्या विशाल परिसरात मी कधी शिरले, ते मला आता आठवतही नाही. नदीच्या मुखातून समुद्रात शिरावे तसे, मी लिपी ओळखू लागण्याच्या आधी ऐकलेल्या शब्दांच्या द्वारा अर्थाच्या साम्राज्यात प्रविष्ट झाले. शहरांतूनच; पण शहरांच्या पलीकडे जावे, असे मला वाटते. शब्द हा मला जगाशी जोडणारा सर्वात मोठा दुवा आहे, असे वाटते. माझ्या कवितेतून चाललेला हा माझा आणि माझ्या संदर्भात जगाचा शोध कधीच संपू नये, असे मला वाटते.”

विद्यार्थीदशेतल्या शांताबाईंना प्रा. श्री. म. माटे यांनी सांगितले होते, ‘आयुष्यात काही अनुभव बचकेने घ्यायचे असतात, तर काही चिमटीने उचलायचे असतात.’ स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या आयुष्यातील अनुभवाचा एखादा छोटासा तुकडाही सर्जनशील

कलावंतासाठी पुरेसा असतो. त्याच्याच बळावर तो सर्जनाचे बांधकाम करीत असतो. जीवनाची व्यामिश्रता आणि व्यापकता पाहता हाती आलेल्या अनुभवाच्या त्या छोट्याशा तुकड्याचे अनेक कंगोऱ्यांतून दर्शन घडविणे हेच सर्जनशील कलावंतासमोरचे मोठे आव्हान असते. ते शांताबाईंनी आपल्या प्रतिभेच्या बळावर पेलले; म्हणूनच शांताबाईंच्या कवितेचे, गीतांचे आणि इतर लेखनाचेही गारूड वाचकांच्या मनावर आजही कायम आहे.

‘साहित्यावर जिवापाड प्रेम करणारी व्यक्ती’ अशीच माझी खरी ओळख आहे, असे शांताबाई म्हणत. कधी निखळ कलानिर्मितीसाठी, तर कधी व्यवसाय म्हणूनही त्या लेखनात उत्कटपणे रमल्या. शांताबाई म्हणत, ‘या माझ्या दीर्घ लेखन उद्योगाची फलश्रुती काय? किती यश पदरात पडले? शेवटी मी काय कमावले? काय गमावले? आणि यश म्हणजे तरी नेमके काय? माझ्या दृष्टीने या प्रश्नांना फारसे महत्त्व नाही. महत्त्व आहे ते माझ्या छंदांचे; आनंद आहे, कृतार्थता आहे ती त्याच्या अखंड साधनेत, सततच्या पाठपुराव्यात. हा पाठपुरावा कधीही संपू नये, असे वाटते. तो संपणार नाही, असेही वाटते.’

शांताबाई आयुष्यभर हा पाठपुरावा करत राहिल्या. १९९६ साली आळंदी येथे झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद शांताबाईंनी भूषविले. ९ जून, २००२ रोजी ही अभिनव वाग्विलासिनी कालवश झाली.

 लेखक महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे
कार्याध्यक्ष आहेत.

E mail : joshi.milind23@gmail.com

विद्यार्थी विकासासाठी अवांतर वाचन

राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा, विजेता क्र. ४

अनिता नगराळे, यवतमाळ : ९४२०८४११७७

वाचनाने ज्ञानप्राप्ती होतेच अवांतर वाचनाने संस्कृती संवर्धनही होते. अवांतर वाचन करताना विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होईल अशी पुस्तके निवडावी लागतात. वाचताना त्याचा शब्दबोध, अर्थबोध व्हावा लागतो. अवांतर वाचनाने विद्यार्थी चारित्र्यसंपन्न, प्रगल्भ, चतुरस्त्र संभाषणचतुर होतो. ज्ञानप्राप्ती होते. भाषा प्रगल्भ होते. विविध विषयांतर बोलण्याची क्षमता विकसित होते. अशा अवांतर वाचनासाठी शाळेमध्ये विविध उपक्रम करता येतात.

विद्यार्थी विकास म्हणजे केवळ गुणवत्ता वाढ नव्हे. विद्यार्थी विकासात त्याची बुद्धिमत्ता, त्याची अभियोग्यता, अभिरुची, अभिव्यक्ती, भावनात्मकता व व्यक्तिमत्त्व या सर्वांचा विकास अभिप्रेत आहे. त्याचबरोबर ध्येयनिश्चिती, सकारात्मक दृष्टिकोन, वेळेचे व्यवस्थापन, चिकाटी दुर्दम्य इच्छाशक्ती व प्रचंड मेहनत घेण्याची तयारी इत्यादी बाबींचा अंगिकारही आवश्यक आहे. विद्यार्थ्याला सुजाण नागरिक होण्यासाठी त्याचा सर्वांगाने विकास व्हायला हवा. गुणवत्तावाढीसाठी पाठ्यपुस्तके आहेत, शिक्षक प्रयत्नशील आहेत. विद्यार्थी केवळ माहितीसंपन्न असून चालणार नाही तो ज्ञानसंपन्न झाला पाहिजे.

मूळ विषयाला पूरक ठरणारे, योग्य संदर्भ देणारे ग्रंथ, म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करून देणारे अवांतर वाचन होय, विद्या मिळविण्याची इच्छा करणारा, जाणून घेण्याची इच्छा करणारा, जिज्ञासू म्हणजे विद्यार्थी.

ब्रिटनमधील एडिनबरो येथील शास्त्रज्ञ स्टुअर्ट रिची यांच्या संशोधनातून एक नवीन संकल्पना समोर आलेली आहे. ती अशी 'जी मुले अवांतर वाचन जास्त करतात. त्यांचा अभ्यास पक्का असतो. ही अवांतर वाचनाची सवय त्यांना शालेय जीवनातच जडायला हवी.

अवांतर वाचनाचे महत्त्व

ग्रंथ आमुचे साथी, ग्रंथ आमुच्या हाती.
ग्रंथ उजळती अज्ञानाच्या अंधाराच्या राती.
ग्रंथ शिकविती माणुसकी अन् ग्रंथ शिकविती शांती,
निराश जिवा, धीर धरुनी पुढे घेऊनी जाती.

विद्यार्थी विकासासाठी अवांतर वाचनाचे महत्त्व वादातीत आहे. आपल्याला वाचता आले नसते तर केवढ्या अगाध ज्ञानाला आपण मुकलो असतो. वाचन हे ज्ञानार्जनाचे साधन तर आहेच, त्याचबरोबर संस्कार संस्कृतीसंवर्धनाचे माध्यमही आहे. मन घडवणारा संस्कार वाचनानेच होतो. संस्काराने संवेदनशीलतेची तीव्रता ठरते. ज्याच्या घरात वाचन, ललित कलांचा आस्वाद असे सांस्कृतिक पर्यावरण असते, अशा घरातील मुले अधिक संवेदनशील असतात. अशा घरात देवघराप्रमाणे ग्रंथघरही असते. वाचनाने समृद्ध झालेल्या काही व्यक्तिमत्त्वांचा उल्लेख केल्याशिवाय वाचनसंस्कृतीला पूर्णत्वच येणार नाही. उदाहरणार्थ, Rights of Men या थॉमस पेनच्या पुस्तकाच्या वाचनाने महात्मा फुले यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. भगतसिंगांना फाशी देण्याच्या अगोदरच्या दिवशी ते स्वतः पुस्तक वाचत होते. वाचनाने मनुष्य किती प्रगल्भ होऊ शकतो, याचे उदाहरण म्हणजे

डॉ. आंबेडकर. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी तर वयाच्या ९०व्या वर्षी वाचन केल्याशिवाय झोपत नसत. पद्मा गोळे त्यांच्या अंतिम क्षणी पुस्तक वाचत होत्या. अब्राहम लिंकन पुस्तकवेडा होता. नेपोलियन बोनापार्टने वाचलेल्या पुस्तकांची यादी आजही पॅरिसच्या वस्तुसंग्रहालयात आहे. ज्येष्ठ साहित्यिक वि. स. खांडेकर म्हणतात, “वाचनाने माझ्या जीवनातील आनंदाच्या क्षणामध्ये अधिकच सुगंध भरला आणि दुःखाच्या वेळी संकटाशी लढण्याचे सामर्थ्य वाचनानेच दिले.” वाचनाच्या तपस्येमुळे ही देशविदेशातील विद्वान माणसे अजरामर झालीत.

पुस्तके केवळ ज्ञानात भर घालतात असे नव्हे, तर ती माणसे वाचायलाही शिकवतात. विद्यार्थी आपण वाचलेल्या पाठातील, कथेतील व्यक्तिचित्रांचा शोध भोवतालच्या माणसांमध्ये घ्यायला लागतो. त्यातूनच त्याला माणसे वाचायची सवय लागते. काही पुस्तकं वाचकांशी संवाद करतात. विचार करायला प्रवृत्त करतात. थोर लेखक आपल्यासमोर अनुभवांची, शक्यतांची दालने खुली करतो. वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचनासारखा दुसरा राजमार्ग नाही.

काय वाचावे ?

आपल्या संस्कृतीमध्ये गर्भावस्थेपासून वाचन संस्कार केला जातो. विद्यार्थ्याने काहीही वाचून चालणार नाही. त्याचे वाचन ध्येयाला पूरक असावे अशी पुस्तके ज्यातून विचार, महान व्यक्तींचे चरित्र, त्यांची ओळख होईल, त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला पैलू पडतील. डॉ. कलामांचे अग्निपंख हे केवळ आत्मचरित्र नव्हे, तर भारताच्या संरक्षण व अवकाश क्षेत्रातील यशाची रोमांचक गाथा आहे. शिक्षकाने विद्यार्थ्यांचे बोट धरून त्याला ग्रंथालयापर्यंत न्यावे. विषयाला धरून आशयसंपन्न पुस्तके त्यांच्यासमोर

ठेवावीत. सुरुवातीला शिक्षकाला चोखंदळपणे पुस्तकाची निवड करून द्यावी लागेल नंतर ती आपल्या अभिरुचीप्रमाणे वाचन करतील व ज्ञानसमृद्ध होतील अशी माझी धारणा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना त्यांच्या केळूसकर गुरुजींनी अवांतर वाचनाचे पहिले पुस्तक दिले होते. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी शेवटच्या श्वासापर्यंत वाचन सोडलेच नाही.

कसे वाचावे ?

जे वाचतो, ते अधिकाधिक परिणामकारक व्हावे, चांगले लक्षात राहावे, यासाठी वाचनकौशल्य अध्ययनात महत्त्वाची भूमिका बजावते. पूर्वज्ञान व पूर्वानुभवाच्या आधारे जो वाचतो, त्याचा शब्दबोध, अर्थबोध होणे म्हणजे वाचन. वाचनामध्ये मजकुराचा अर्थबोध व्हायला हवा. उदाहरणार्थ, संस्कृत येत नसेल, तर वाचून काय उपयोग? वाचनाची दिशा ठरवा. प्रत्येक शब्दावरून नजर फिरली पाहिजे. प्रत्येक शब्द शांतपणे वाचावा. शब्दबोध झाला तर आकलन होईल आणि आकलन झाले, तर ते कायमस्वरूपी स्मरणात राहील. आकलनासहित जलद वाचनही सरावाने मिळविलेली क्षमता असते. एकपाठी असणे म्हणजे एकदा वाचलले पाठ होणे. ही अलौकिक क्षमता आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे स्वामी विवेकानंद. स्वामीजी एका दृष्टिक्षेपात एक पान वाचत असत.

सिंहावलोकन

वाचलेले मोजक्या शब्दात मांडता आले पाहिजे. मी काय वाचले? काय लक्षात ठेवले? हे सांगता येत नसेल, तर ते फलदायी ठरत नाही. मोठ्याने वाचू नये, त्यामुळे वेळ जास्त लागतो. लक्षात राहीलच असे नाही. लक्ष केंद्रीत करून, अन्य विचार डोक्यात येऊ न देता वाचन करावे. मेंदूला शिस्त लावणे आवश्यक आहे. अन्यथा आपण विचलित होतो. हलकेफुलके मनोरंजनासाठी वाचन करताना, अध्ययनाचा हेतू नसला तरी अध्ययनास मदत होते. योग्यवेळी संदर्भ आठवतात.

शालेय उपक्रम

वाचनकट्टा

लहान मुलांना मातृभाषा आवडते. आपण बडबडगीतांच्या, कथेच्या माध्यमातून त्यांच्यावर मूल्यसंस्कार करीत असतो. इयत्ता पहिलीपासून वाचनकट्टा हा उपक्रम राबविता येतो. या वयात सर्वच मुलं वाचणार नाहीत; परंतु पुस्तके हाताळण्याची, चित्रे पाहण्याचा, त्या चित्रांचा संबंध आपल्या भावविश्वाशी जोडण्याचा प्रयत्न करतात. त्याच्यासमोर पुस्तक ठेवले की, त्या पुस्तकातील स्त्री-पुरुषांना माझे आई-बाबा, आजी-आजोबा, ताई-दादा असे संबोधतात. पुस्तके बघण्याची आवड निर्माण करणे हा आपला हेतू सफल होतो.

आदर्शवाचक निवड

इयत्ता पाचवीच्या पुढे आपण हा उपक्रम राबवू शकतो. या वयात विद्यार्थ्याला बक्षीस मिळाले की आनंद होतो. ते मिळवण्यासाठी धडपडतो. इतरांशी स्पर्धा करतो. माझ्या वर्गमित्रापेक्षा मी जास्त पुस्तके वाचून आदर्श वाचक ठरलो पाहिजे, ही त्याची भावना असते. याचाच उपयोग आपल्याला करून घेता येतो.

वर्ग वाचनालय

वर्गातील एक विद्यार्थी ग्रंथपाल म्हणून निवडावा. मोकळ्या तासामध्ये त्याने प्रत्येक विद्यार्थ्याला एक पुस्तक द्यावे. याची नोंद ठेवावी. एका महिन्यामध्ये विद्यार्थ्यांनी आपआपसात पुस्तके बदलून वाचावी. नंतर दुसऱ्या वर्गातील पुस्तके या वर्गात व या वर्गातील पुस्तके दुसऱ्या वर्गाला द्यावी.

ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा

आमच्या विद्यालयातील ग्रंथपाल दरवर्षी एक बहुपर्यायी प्रश्नचाचणी घेतात. त्याला आम्ही 'दिनबाई टॅलेंट सर्च' असे नाव दिले आहे. यामध्ये सर्वाधिक गुण मिळविणारा विद्यार्थी त्यावर्षीचा स्कॉलर ठरतो.

त्याला भविष्यात उपयोगात येईल, असे सामान्य ज्ञानाचे पुस्तक भेट म्हणून दिले जाते.

वाचनप्रेरणा दिन

मिसाईलमन डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम १५ ऑक्टोबर हा त्यांचा जन्मदिवस. वाचनप्रेरणा दिवस म्हणून सर्वत्र साजरा केला जातो. या दिवशी आमच्या विद्यालयात पुस्तकप्रदर्शन भरविले जाते. आम्ही सर्वजण सामूहिक वाचन करतो. मोठ्यांना वाचताना बघून लहान मुलांनाही प्रेरणा मिळते. अतिशय शांत वातावरणात, मोठ्या संख्येने, अधिक वेळ, मनसोक्त वाचन करून आम्ही हा दिवस साजरा करतो. या सर्व उपक्रमातून विद्यार्थ्यांमध्ये अवांतर वाचनाची गोडी वाढलेली दिसते. शिक्षक उत्तम वाचक असेल, तर तो चांगला वाचक घडवू शकतो.

अवांतर वाचनाचे फायदे

व्यक्तिमत्त्वाची जडण घडण

आपला विद्यार्थी चारित्र्यसंपन्न, प्रगल्भ, चतुरस्त्र, संभाषणचतुर होतो. त्याला दुसऱ्याचे म्हणणे ऐकून घेता येते व स्वतःचे मत पटवून देता येते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात अवांतर वाचनाचा मोठा वाटा आहे. सर्व लेखकांचा प्रभाव त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतो.

ज्ञानप्राप्ती

अवांतर वाचनाने हसतखेळत, ताणविरहीत वातावरणात ज्ञानप्राप्ती होते. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात विषयाचे आकलन होते.

भाषिक विकास

वाचनाने भाषा प्रगल्भ होते. अनंत संदर्भ मिळतात. लेखनशैली सुधारते, भाषा विकासासोबतच व्यक्तिगत विकासही होतो. अवांतर वाचन विद्यार्थ्याला बहुश्रुत करते, त्यांची विचारधारा प्रगल्भ होते.

विचारांचे खाद्य

शरीराला जशी अन्नाची गरज असते, तशी बुद्धीला अवांतर वाचनाची पुस्तकातील, व्याख्यानातील विचारांचे खाद्य जर तिला मिळाले, तर ती सशक्त बनते. पुस्तकाने अशक्त मस्तक सशक्त बनते आणि सशक्त मस्तक लाचारीने कोणासमोरही नतमस्तक होत नाही.

अवांतर वाचन

आत्मिक शांततेची गुरुकिल्ली. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात ताण, वाहतूक, प्रकृती अस्वास्थ्य, कौटुंबिक कुरबुरी, ध्वनिप्रदूषण याचे प्राबल्य असते. आपल्या आवडीच्या पुस्तकाच्या वाचनाने मन शांत होते. मनाला ऊर्जा मिळते. सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो. विद्यार्थी आरोग्यसंपन्न व नम्र बनतो.

गुरु, मित्र, समुपदेशक

आपल्या संस्कृतीमध्ये ग्रंथ हेच गुरू आहेत. कोणताही मोबदला न घेता निस्वार्थ भावनेने ते ज्ञानदानाचे कार्य करतात. ग्रंथ मित्राप्रमाणे आपले अंतरंग उलगडतात. पुस्तकातील पात्र, लेखक त्यांच्या विचारामुळे मित्र बनतात. ग्रंथातील विचारांनी अडचणींवर मात करता येते, संकटांना सामोरे जाण्याची शक्ती मिळते. एकटेपणा दूर होतो. मानसिक संतुलन राखले जाते. आत्महत्या थांबविण्याची ताकद ग्रंथामध्ये आहे. समुपदेशकाची गरज भासत नाही. देहभान विसरून वाचन करणाऱ्यांना सर्व समस्यांचा विसर पडतो. कायमस्वरूपी आनंदी राहतात.

मनोरंजन

अवांतर वाचन करणाऱ्यांना मी आता काय करू? हा प्रश्न पडत नाही. वाचणाऱ्याच्या सोबत पुस्तक असतंच. कोठेही, केव्हाही तो वाचन करू

शकतो. मनोरंजनाबरोबरच ज्ञानप्राप्ती होते. कंटाळा संपतो. नैराश्य येत नाही.

नवीन विचारांचा उगम

अवांतर वाचनाने विविध विषयावर बोलण्याची क्षमता विकसित होते. विचारांची प्रगल्भता वाढते. नवीन विचारांचा उगम होतो आणि त्यातून उत्तम लिहिता येते. आपले विचार वक्तृत्व, संवाद, गटचर्चा, वादविवाद, परिचर्चा यातून आत्मविश्वासाने व्यक्त करता येतात.

वाचनसमृद्धीसाठी शासनाने केलेले प्रयत्न

पुस्तकाचे गाव 'भिलार' एक अभिनव कल्पना

महाराष्ट्र मराठी भाषा सांस्कृतिक मंत्री मा. श्री. विनोद तावडे यांनी २७ फेब्रुवारी, २०१५ ला इंग्लंडमधील 'हे ऑन वे' या पुस्तकाच्या गावाचा संदर्भ देऊन महाराष्ट्रात असे गाव आकाराला येऊ शकते, अशी कल्पना मांडली. या अनोख्या कल्पक विचारांचे सर्वांनी स्वागत केले. १ मे, २०१७ रोजी 'भिलार' हे पुस्तकांचे गाव म्हणून रुजू झाले. महाबळेश्वर जिल्ह्यातील या गावात सुमारे १५ हजार विविध प्रकारची पुस्तके आहेत. २२ ग्रामस्थांच्या घरी जाऊन तुम्हाला अगदी मोफत पुस्तकाचा आनंद घेता येतो. हे पुस्तकाचे गाव पुस्तकप्रेमींसाठी तर मेजवानीच आहे.

अलीकडेच शासनाने जाहीर केले, की प्रत्येक जिल्ह्यात असे एक पुस्तकाचे गाव निर्माण करू. सर्व पुस्तकप्रेमींना हे ऐकून प्रचंड आनंद झाला. जणू आंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन, अशी त्यांची अवस्था झाली आहे.

या पिढीली वाचवण्यासाठी त्यांना अवांतर वाचनाकडे वळविणे खूप गरजेचे आहे. आपल्याला

पानाच्या ठेल्यासारखे जागोजागी पुस्तकाचे दुकान दिसायला हवे आहे. त्यासाठी युवक वाचनवेडे व्हायला हवेत, त्यांना वाचनाचे व्यसन जाडायला हवे. फावल्या वेळात प्रत्येकाच्या हातात अवांतर वाचनाचे पुस्तक दिसायला हवे. चार जण एकत्र आले तर एखाद्या पुस्तकावर चर्चा करताना ते दिसायला हवेत.

हे जरी स्वप्नवत भासत असले, तरी त्याला सत्यात उतरविण्याचे सामर्थ्य शिक्षक व पालक यांच्या सामूहिक प्रयत्नात आहे.

पुस्तकरूपी ज्ञानगंगा मनातल्या मनात म्हणत असेल-

‘निराशा मोठ्या आशेने, हजार दारातून येते तिच्यामध्ये आशा शोधून, मी तिलाही निराश करते.’

 लेखक दिनबाई विद्यालय, जि. यवतमाळ येथे अध्यापिका म्हणून कार्यरत आहेत.

लेखकांना आवाहन

शिक्षण संक्रमण मासिकात प्रसिद्ध करण्यासाठी अनेक शिक्षक लेखन पाठवत असतात. शिक्षण संक्रमणकडे पाठवले जाणारे साहित्य निर्दोष व त्रुटीरहित असावे. या संदर्भात दिलेल्या मार्गदर्शक सुचनांचे काटेकोर पालन करावे.

- * लेखन स्वतःचे असावे. इतर ग्रंथांमधून किंवा गुगलवरून जसाच्या तसा मजकूर नकलू नये.
- * विषय नवा आणि लेखनात नावीन्य असावे. केवळ वर्णन नको.
- * लेखात नोंदवलेली निरीक्षणे तर्कशुद्ध व शास्त्रशुद्ध असावी.
- * माहितीपर लेखन अचूक असावे. माहिती अपूर्ण, मोघम व अतिशयोक्त नसावी किंवा त्रोटक वा अति संक्षिप्तही नसावी. स्थळ, काळ, ऐतिहासिक नावे यात अचूकता असावी. दिलेली माहिती, स्थळे, काळ, संख्या यात विसंगती नसावी.
- * थोर पुरुषांचा अनादर होईल, असा मजकूर नसावा. परभाषिक शब्दांचा अनावश्यक वापर टाळावा.
- * कालबाह्य गोष्टींचे समर्थन नको. शासकीय धोरणांवर टीका नको. केवळ उपदेश नको.
- * सकारात्मकतेवर नवा दृष्टिकोन हवा. लेखनाला अभ्यासाची जोड हवी.
- * लेखनात राष्ट्रीय, सामाजिक व वैयक्तिक मूल्यांचा अंतर्भाव असावा. थोर पुरुषांच्या जयंती / पुण्यतिथीनिमित्त लिहिलेले साहित्य केवळ चरित्रात्मक नसावे. थोरांचे मननीय विचार, त्यांचे कार्य-कर्तृत्व यांची ओळख केंद्रस्थानी ठेवून लिहावे.
- * प्रतिक्रिया पाठवताना सरसकट लेखांची व लेखकांची नावे उद्धृत करून ते आवडले असे न लिहिता लेखातील कोणता विचार/मुद्दा आवडला, तो का आवडला, याबाबत तुमचा स्वतःचा विचार त्यात मांडावा.
- * अंकाची तयारी दोन महिने आधी सुरू होते, त्यामुळे तात्काळीक लेख ज्या महिन्याच्या अंकात छापून यावा, अशी अपेक्षा असते, त्या महिन्याच्या दोन महिने आधी लेख पोहोचेल अशा बेताने पाठवावा.
- * लेख टाइप करून पाठवताना श्रीलिपी किंवा युनिकोड फॉन्ट वापरून त्याची पीडीएफ व ओपन फाईल पाठवावी.

ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या व उपाय

राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा, विजेता क्र. ४

सुरेखा साठे, जालना : ९१४६१०३९३६

कोरोना काळात नाईलाजाने ऑफलाईन शिक्षण बंद करावे लागले. पर्यायी व्यवस्था म्हणून बहुतांश शिक्षक ऑनलाईन पद्धतीने अध्यापन करत होते; या पुढील काळातही ऑनलाईन शिक्षण सुरू ठेवावे का, याची अधून-मधून चर्चा होत असते; परंतु ऑनलाईन पद्धतीच्या शिक्षणाचे फायदे आहेत, तसे तोटेही आहेत. प्रस्तुत लेखात या दोन्ही पद्धतींची सविस्तर चर्चा करून या पद्धतीच्या समस्यांवर उपाय सुचवले आहेत.

सन २०१८-१९ पासून आपण जगाला प्रभावित करणाऱ्या Covid - 19 अर्थात 'कोरोना' या जागतिक महामारीच्या सावटाखाली पुढे सरकत आहोत. २०२२च्या सुरुवातीलाच म्हणजे १० जानेवारी, २०२२ला कोविड - १९ सोबत असलेल्या 'ओमिक्रॉन' विषाणूच्या वाढत्या संसर्गाला रोखण्याकरिता राज्य शासनाने इ. १० वी, १२ वी वगळता सर्व माध्यमांच्या व सर्व व्यवस्थापनाच्या शाळा १५ फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत बंद राहतील, अशा सूचना जाहीर केल्या आणि पुन्हा एकदा ऑफलाईन शिक्षणातून ऑनलाईन शिक्षणामध्ये विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक, पालक या सर्वांना आपल्या दिशा बदलाव्या लागल्या,

ज्या मोबाईलच्या वापराला एकेकाळी शालेय परिसरात कामकाजाच्या वेळी बंदी (सक्त मनाई) होती, त्याच मोबाईलद्वारे आजची नवीन शिक्षणपद्धती ऑनलाईन पद्धतीने घराघरांत सुरू झाली आणि आता येथून पुढील शिक्षणाची वाटचाल कशी असेल, याबद्दल समाजातील लहानथोर, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, अधिकारी मुख्याध्यापक, शिक्षणतज्ज्ञ, विचारवंत विचार करत आहेत. सद्यपरिस्थिती पाहता आजचे २१ वे शतक हे 'संगणकयुग' म्हणून ओळखले जाते. 'इंटरनेट'च्या अतिवापरामुळे माहितीच्या महाजालाने जग खूप जवळ आले आहे, यामुळे आजच्या शिक्षणात 'इन्फर्मेशन

टेक्नॉलॉजी'चा सहभाग आवश्यक मानला जातो. या शिक्षणप्रवाहातील समाज हा 'ट्रिपल ए सोसायटी' म्हणून ओळखला जात आहे. You can connect Anyone, at anywhere in the world, at anytime! आपण जगाच्या कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर, कोणत्याही क्षणी संपर्क साधू शकतो. माहितीच्या अफाट विश्वात जर आज 'ऑनलाईन शिक्षण' हा एक अपरिहार्य विकल्प (पर्याय) आमच्यासमोर असेल, तर त्याचे यशापयश आणि बऱ्या-वाईट परिणामांची चर्चा होणे अपेक्षित आहे, किंबहुना अशी तुलनात्मक चर्चा आवश्यकच आहे.

जागतिक स्तरावर सर्वांनी अनुभवलेली 'कोरोना' महामारी आणि त्या अनुषंगाने झालेल्या लॉकडाऊनचा सर्वच क्षेत्रांवर सखोल परिणाम झालेला आहे. भविष्याचा आधारस्तंभ असलेले विद्यार्थी जर ऑनलाईन शिक्षणावर सर्वस्वी अवलंबून राहणार असतील, तर निर्माण होणाऱ्या समस्या व धोके याचा यथार्थपणे डोळस अभ्यास व परीक्षण होणे गरजेचे आहे. हा एक तुलनात्मक अभ्यास असल्याने सर्वप्रथम आपण ऑनलाईन अध्यापनाचे फायदे (लाभ) जाणून घेऊ.

ऑनलाईन अध्यापनाचे लाभ

* संसर्ग टाळण्याची खबरदारी * विद्यार्थी तांत्रिक कौशल्ये प्राप्त करू शकतात. * वेळेची बचत

* विद्यार्थ्यांचा तंत्रज्ञानाशी परिचय * पाठ्यघटकाशी संबंधित संदर्भसाहित्य विद्यार्थी स्वतः शोधू शकतात.
* शिक्षकांचे तंत्रज्ञानविषयक प्रशिक्षण व कौशल्य विकसन होऊ शकते * शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या कार्याचे पर्यवेक्षण करणे मुख्याध्यापक व अधिकाऱ्यांना सहज शक्य होते. * वस्तुनिष्ठ व अचूक मूल्यमापन प्रक्रिया होते.

उपरोक्त सर्व ऑनलाईन अध्यापनाचे लाभ असले तरी त्याची यशस्विता ही व्यक्तिपरत्वे, स्थलपरत्वे भिन्न असू शकते. स्थानिक परिस्थिती, कौटुंबिक आर्थिक स्थिती, मुलांचे आरोग्य आणि त्यांच्या मानसिक स्थितीचा विचार केल्यास ऑनलाईन अध्यापनाचे दुष्परिणामही जाणवतात. ऑनलाईन अध्यापनात विद्यार्थी व शिक्षक यांना ज्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे, याचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

ऑनलाईन अध्यापनातील समस्या किंवा ऑनलाईन शिक्षणाचे दुष्परिणाम यांचा सर्वसमावेशक दृष्टीने विचार केल्यास या समस्यांचे गांभीर्य आपल्या लक्षात येईल.

* भारतातील शाळा या अभ्यासक्रमानुसार तसेच विद्यार्थी व पालकांच्या आर्थिक स्तरानुसार वर्गीकृत केल्या जातात. जसे, ICSE, CBSE, State Board अभ्यासक्रमाच्या शाळा, तसेच अनुदानित, विनाअनुदानित खाजगी व सरकारी शाळा असून या शाळांमध्ये प्रवेश घेणारे विद्यार्थी त्याच्या बुद्ध्यांकापेक्षा, पालकांच्या आर्थिक स्तरावर अधिक अवलंबून असतात. सर्वच शाळांमध्ये 'ऑनलाईन एज्युकेशन' उपलब्ध असले, तरी विद्यार्थी व पालक यांचा आर्थिक स्तर ऑनलाईन शिक्षणाशी संबंधित सर्व सोई-सुविधा उपलब्ध होण्यास कारणीभूत ठरतो. उदाहरणार्थ, स्मार्ट फोन, संगणक, लॅपटॉप, प्रिंटर, इंटरनेट प्रोजेक्टर, टेली

कॉन्फरन्सिंग, ई-लर्निंग, व्हर्च्युअल क्लासरूम इत्यादी सोईसुविधा या निश्चितपणे पालकांच्या आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असतात.

* लॉकडाऊनमुळे मध्यमवर्गीय असलेल्या अनेक पालकांना आपला रोजगार गमवावा लागला. बेरोजगारीचा सामना करावा लागला. कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणे अवघड असताना ऑनलाईन शिक्षणाचा खर्च आणि शाळेची फी याबाबतीत आर्थिक नियोजन कोलमडून पडल्याने अनेक विद्यार्थ्यांनी या काळात इंग्रजी शाळा सोडून सरकारी शाळेत प्रवेश घेतला, तर सरकारी शाळेतील विद्यार्थी लॉकडाऊनच्या काळात रोजगाराच्या शोधात शेतीच्या कामामध्ये जुंपले गेले. विद्यार्थ्यांनी मिळेल ते काम हाती घेऊन कुटुंबांच्या उदरनिर्वाहास हातभार लावण्यास सुरुवात केली.

* ग्रामीण भागात वारंवार वीजपुरवठा खंडित होतो, इंटरनेटची तसेच स्मार्टफोनची उपलब्धता सर्वत्र सारखीच असेल हे सांगता येत नाही. शिवाय पालकांची आर्थिक, मानसिक स्थिती मुलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहित करते किंवा त्यांना शिक्षणापासून परावृत्त करते. उदाहरणार्थ, घरात अन्नाची कमतरता असेल, तर अशा परिस्थितीत पोटाची भूक ही शिक्षणाच्या भुकेवर मात करते आणि मुलांना अर्थार्जन करणे किंवा शिक्षण घेणे यापैकी एकाची निवड करणे कठीण जाते.

* ऑनलाईन अध्यापन करीत असताना संबंधित शिक्षकदेखील तांत्रिक बाबींमध्ये प्रशिक्षित असणे आवश्यक असते. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना या नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख घडवून त्याचा कौशल्यपूर्वक वापर करावयास शिकविणारा, मुलांशी सहजसंवाद साधणारा, त्यांच्या मनातील भीती आणि न्यूनगंड दूर करणारा, संवेदनशील प्रेमळ शिक्षक हवा. जेणेकरून तळागाळातील विद्यार्थ्यांमध्ये ऑनलाईन शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होऊन ते तांत्रिक कौशल्ये हस्तगत करू शकतील.

* ऑनलाईन अध्यापनात वेळेची मर्यादा असल्याने शिक्षकाचे अध्यापन झाल्यावर विद्यार्थ्यांना न समजलेल्या पाठ्यांशावर आधारित शंका किंवा प्रश्न विचारण्यास संधी प्राप्त होत नाही. विद्यार्थी संख्या अधिक असल्यास मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देता येत नाही. अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रक्रियेचा प्रवास एकतर्फी होतो. शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या आंतरक्रिया होण्यास पुरेसा वेळ प्राप्त होत नाही.

* ऑनलाईन अध्यापनाचे मूल्यमापन करीत असताना सहसा वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारले जात असल्याने कॉपी करण्याची शक्यता निर्माण होते किंवा पालकांच्या सहकार्याने प्रश्नपत्रिका सोडविली जाऊ शकते, त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे अचूक मूल्यमापन होत नाही.

* इ. ८वी ते १२ वी करिता आकलनावर आधारित प्रश्न किंवा दीर्घ उत्तरे असलेले मुक्त प्रश्न विचारणे, यांच्या विचारांच्या अभिव्यक्तीस संधी देणे आवश्यक असते; परंतु ऑनलाईन अध्यापनात सहसा दीर्घोत्तरी मूल्यमापन केले जात नाही, त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या लेखनकौशल्यास, त्यांची सर्जनशीलता व कल्पनाशक्ती विकसनासाठी संधी प्राप्त होत नाही.

* ऑनलाईन अध्यापनात बऱ्याचदा झूम मिटींग किंवा गूगल मीट ॲप द्वारे विद्यार्थ्यांना व्हिडिओ, ऑडियो ऑन असलेला अपेक्षित धरून अध्यापन करावयाचे असते; परंतु १००% विद्यार्थ्यांची उपस्थिती नसते, तसेच अनेकदा टेक्निकल कारणे दाखवून विद्यार्थी व्हिडिओ ऑफ ठेवतात किंवा अनम्यूट होत नाहीत, त्यामुळे शिक्षकाचे अध्यापन एकतर्फी होऊ शकते. ऑनलाईन अध्यापनात वर्गनियंत्रण हाही एक महत्त्वाचा घटक दुर्लक्षित होतो.

* सतत ऑनलाईन अभ्यासामुळे अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये दृष्टिदोषाच्या तक्रारी निर्माण झाल्या, डोकेदुखी, मान दुखणे, पाठ व कंबर दुखणे असे त्रास

निर्माण होऊ लागले. मोबाईलच्या अतिवापरामुळे रेडिएशनच्या घातक परिणामांना सामोरे जावे लागते. मुलांच्या शरीर, बुद्धी आणि मनावर होणारे हे दीर्घकालीन परिणाम असल्याने मोबाईलसारख्या यंत्राचा संपर्क कमी करणे हे भावी काळातील एक मोठे आव्हान आमच्यासमोर असेल.

* ऑनलाईन शिक्षणाच्या कारणाने जर विद्यार्थी सतत मोबाईलचा वापर करत असतील आणि शैक्षणिक अभ्यास सोडून व्हिडिओ गेम खेळत असतील, वेगवेगळ्या लिंक्सद्वारे सायबर क्राईममध्ये ओढले जात असतील आणि पालकांचा अकाउंट नंबर मोबाईलशी जोडलेला असेल, तर मोठे आर्थिक नुकसान नकळतपणे होण्याची शक्यता असते. विद्यार्थी निरनिराळ्या आक्षेपार्ह वेबसाईट्सवर जाऊन वेळ व्यर्थ घालवित असतील किंवा व्यसनाच्या आहारी जात असतील, फेसबुकवरील फ्रेंड रिक्वेस्टच्याद्वारे अनोळखी व्यक्तीच्या संपर्कात येत असतील आणि अवैध कृत्याचा बळी ठरत असतील, तर पालक व शिक्षकांसाठी ही एक सर्वात गंभीर धोक्याची सूचना आहे. लहान वयात संस्कारक्षम पिढी तयार करण्याची मोठी जबाबदारी पालक आणि शिक्षकांवर असताना केवळ ऑनलाईन शिक्षणाच्या निमित्ताने विद्यार्थी अनियंत्रित, स्वैर आणि गैरवर्तन करीत असतील, तर अशा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पालकांना मानसशास्त्रीय समुपदेशनाची आवश्यकता निर्माण होते. असे समुपदेशन न लाभल्यास विद्यार्थी मानसिक विकृतीला व अनेक मानसिक आजारांना सामोरे जाण्याचा धोका संभवतो.

* आपली भारतीय संस्कृती, आपले संस्कार, नीती मूल्यशिक्षण, चांगल्या सवयी, वाचनसंस्कृतीचा विकास, वडीलधाऱ्यांशी आदराने व आज्ञाधारकपणे वागणे, मुलींना, स्त्रियांना सन्मानाने वागविणे, त्यांचा आदर करणे, कृतज्ञता, परोपकार या सर्व नैतिक

मूल्यांची शिकवण ऑनलाईन शिक्षणातून देणे शक्य होत नाही किंवा त्याला काही मर्यादा आहेत. जबाबदारीचे भान असलेला संवेदनशील विद्यार्थी घडविणे हे एक आव्हान आहे.

* शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष होणाऱ्या आंतर्क्रिया, संवाद, अनुकरण तसेच शंकानिराकरण इ. शैक्षणिक गुणवत्तेशी निगडित बाबी या ऑफलाईन शिक्षणाद्वारेच प्रभावीपणे होऊ शकतात, त्यामुळे प्रत्येक वेळी सर्व स्थितीत ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय यशस्वी ठरू शकत नाही.

देशातील प्राथमिक शिक्षणाच्या स्थितीची पाहणी करणाऱ्या यंदाच्या 'असर - २०२१' या अहवालानुसार त्यांनी २५ राज्यांच्या, ५८१ जिल्ह्यांमध्ये ५ ते १६ वयोगटातील ७५,२३४ विद्यार्थ्यांचे सर्वेक्षण केले. यातून सरकारी शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या भरतीचे प्रमाण वाढल्याचे निदर्शनास आले आहे. २०१८ मध्ये हे प्रमाण ६५.३% होते, तर २०२१ मध्ये ते ७०.३% झाले आहे. सोबतच खाजगी शिकवण्यांच्या प्रमाणातही वाढ झाली आहे. सरकारी शाळांमधील शिक्षणाचा दर्जा सुधारला किंवा खाजगी शिकवण्याचे मार्केटिंगचे तंत्र यशस्वी झाले; म्हणून नव्हे तर लॉकडाऊनमुळे नागरिकांचे उत्पन्न घटल्याने झालेला परिणाम आहे. वंचित समाजातून येणाऱ्या मुलांच्या खाजगी ट्युशनसच्या प्रमाणात १०.६% वाढ झाल्याचे या अहवालातील आकडे पुरेसे बोलके आहेत. सोबतच शाळेत न जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा वाढलेला टक्का हाही गंभीर सामाजिक प्रश्न म्हणून पुढे आला आहे.

११ ते १४ वयोगटातील शाळेत न जाणाऱ्या मुलांचे प्रमाण २०१८ मध्ये १०.४७% होते, ते आता २०२१ मध्ये १४.१% एवढे झाले आहे. मुलींबाबत हेच प्रमाण १.४% वरून ३.९% वर गेले आहे. शाळेच्या प्रवाहातून बाहेर पडलेली मुले बालमजुरीत

ओढले गेले तर मुली बालविवाहाच्या जोखडात अडकल्या.

ऑनलाईन शिक्षणासाठी २६.१% विद्यार्थ्यांना स्मार्टफोन व आवश्यक सुविधा, तसेच इतर शैक्षणिक साहित्य नसल्याचा निष्कर्ष पुढे आला आहे. काही ठिकाणी तर पालक स्मार्टफोन विकत घेऊन देत नाहीत. या निराशेपोटी विद्यार्थ्यांनी आत्महत्या केल्याच्या घटनाही समोर आल्या आहेत. बिकट आर्थिक स्थिती व ऑनलाईन शिक्षणाच्या दबावात मुले दिवस काढीत आहेत.

उपाययोजना

ऑनलाईन शिक्षण हे भविष्याच्या दृष्टीने आपत्कालीन परिस्थितीत एक उत्तम पर्याय असू शकतो. मात्र त्यासाठी तांत्रिक सुविधांची उपलब्धता आणि प्रशिक्षित संगणक शिक्षक या दोन्ही बाबतीत आपली शिक्षणव्यवस्था सक्षम असावी. ऑनलाईन अध्यापन ही एक पर्यायी व्यवस्था असावी; परंतु आपल्या सामाजिक स्थितीचा एकंदर विचार केल्यास सर्वांसाठी ऑनलाईन शिक्षण हे सहजसाध्य आणि १००% लागू होऊ शकत नाही, ही वास्तविकता लक्षात घेऊन त्यादृष्टीने अध्यापनाबाबत लवचीकता असावी.

लसीकरणाचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता कोरोना, ओमिक्रॉन, डेल्टा यासारख्या इतर विषाणूंशी लढण्यासाठी आम्ही प्रतिबंधक उपाययोजना करून आवश्यक त्या खबरदारीसह प्रत्यक्ष अध्यापन (ऑफलाईन अध्यापन) करणे सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. पहिली ते पाचवी या प्राथमिक वर्गासाठी ऑनलाईन अध्यापन होत असताना विद्यार्थ्यांच्या सोबत एक मदतनीस (सहायक) किंवा पालक उपस्थित असल्यास त्यांचे ऑनलाईन शिक्षण सोपे व प्रभावी होईल.

मोठ्या इयत्तांमधील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणासाठी मोबाईल फोन दिल्यास पालकांच्या सहकार्याने त्या फोनमध्ये केवळ एज्युकेशनल ॲपस् त्यांना देण्यात यावे, तसेच लिमिटेड डाटा दिल्यास मोबाईलच्या तांत्रिक बाबींविषयी तज्ज्ञ मार्गदर्शकाची मदत घेऊन विद्यार्थ्यांच्या मोबाईलवर सर्च संदर्भात नियंत्रण ठेवले जाऊ शकते. जेणेकरून विद्यार्थी अनावश्यक व्हर्चुअल व्यसनांच्या आहारी जाणार नाहीत.

ज्या विद्यार्थ्यांचे श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन ही भाषिक कौशल्ये समाधानकारक नसून त्यांच्या अध्ययनात सुधारणा करणे आवश्यक आहे व ज्या विद्यार्थ्यांना शिक्षकांच्या प्रत्यक्ष मार्गदर्शनाची गरज आहे, अशा विद्यार्थ्यांसाठी ऑफलाईन अध्यापन करण्यात यावे.

यापुढील शिक्षणासाठी ऑनलाईन, ऑफलाईन असे दोन्ही पर्याय उपलब्ध करून देण्यात यावेत. ऑनलाईन अध्यापनासाठी संगणक प्रशिक्षित शिक्षकांची निवड करण्यात यावी, तसेच वर्गात जे विद्यार्थी तांत्रिक कौशल्याधिष्ठित शिक्षणप्रक्रियेत सहज प्रतिसाद देऊन प्रगती साध्य करतात, केवळ अशाच मुलांची ऑनलाईनकरिता निवड व्हावी.

उच्च स्तरावरील व्यवसायिक शिक्षणाकरिता प्रात्यक्षिक महत्त्वाचे असल्याने तेथे ऑनलाईन अध्यापन १००% लागू करता येणार नाही.

ज्या विद्यार्थ्यांना दृष्टिदोष, कर्णबधिरता किंवा अन्य प्रकारची शारीरिक दुर्बलता असते, त्यांच्यासाठी ऑफलाईन अध्यापन हाच योग्य पर्याय असेल.

ऑनलाईन अध्यापनाचा शिक्षणप्रक्रियेत कितपत सहभाग असावा, याचा सर्वसमावेशक दृष्टीने विचार

केल्यास, सर्वसामान्यांना लक्षात येईल असे उदाहरण म्हणजे आपल्या शरीराला आवश्यक असलेली जीवनसत्त्वे विटॅमिन ए, बी, सी, डी, आयर्न, कॉल्शियम इ. पोषक घटक हे फळे, हिरव्या पालेभाज्या अथवा कोवळ्या सूर्यप्रकाशाद्वारे नैसर्गिकरीत्या जसे शरीराला प्राप्त होत असतात, त्यामानाने प्रयोगशाळेत तयार झालेल्या विटॅमिन्सच्या गोळ्या आणि आयर्न, कॉल्शियम वाढविण्यासाठी दिले जाणारे टॉनिक वा इतर सप्लिमेंट या कृत्रिम पदार्थांची तुलना नैसर्गिक खाद्यपदार्थांशी करणे योग्य नाही. कदाचित त्यांचा परिणाम काही अंशी साध्य होईलसुद्धा; पण त्यासाठी नैसर्गिक आहार सेवन न करता केवळ प्रोटीन्स पावडर विटॅमिन्स गोळ्या व आयर्न, कॉल्शियमच्या सप्लिमेंट पदार्थांवर आपले शरीर निर्भर राहू शकेल का? हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार करता ऑनलाईन शिक्षण/ऑनलाईन अध्यापन हा संसर्ग रोखण्याच्या दृष्टीने एक आपत्कालीन व्यवस्थापनाचा पर्याय असू शकतो; पण ज्या शिक्षणाला आपले भारतीय विचारवंत आणि शिक्षणतज्ज्ञ यांनी 'सक्षम समाजाची लाईफलाईन' म्हटले आहे, ती शिक्षणप्रक्रिया ऑनलाईन - ऑफलाईन या वादात न पडता, ती जितकी सहज, सोपी आणि पाण्यासारखी पारदर्शक असेल तितकीच भावी पिढी ज्ञानवंत, प्रतिभावंत, तसेच आहे त्या परिस्थितीशी समायोजन साधून भविष्यातील संशोधक, विचारवंत आणि शिक्षणतज्ज्ञही घडविले जातील हे निश्चित!

 लेखिका श्रीमती सालोमन डॉ. फ्रेजर
बॉईज हायस्कूल, जालना येथे
सहशिक्षिका म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : stutisb14373@gmail.com

शिक्षण आणि कौशल्ये

शुभांगी मिसाळ, पुणे : ९५५२२९०७६१

गतिमान तंत्रयुगात विचार कौशल्ये, तंत्रज्ञान कौशल्ये, जीवन-कौशल्ये संप्रेषण आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित करणे आवश्यक आहे. अशा कौशल्यांमुळे जीवनात यशस्वी होऊन विकास साधणे सुकर होईल असा विचार या लेखात मांडलेला आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात या गतिमान तंत्रयुगात यशस्वी होण्यासाठी शालेय शिक्षणपद्धतीत बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने सध्याच्या शिक्षणपद्धतीबरोबर २१ व्या शतकातील कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक आहे. हे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून शालेय जीवनात कौशल्ये विद्यार्थ्यांनी आत्मसात करावी असे सुचवण्यात आले आहे. थोडक्यात विद्यार्थ्याला एकविसाव्या शतकातील कौशल्यांच्या प्रांगणात आणून सोडणे अपेक्षित आहे.

आधुनिक युगात आपल्या अपेक्षा व कालोत्पन्न आव्हाने यातून यशस्वी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक अशा कौशल्यांची तीन गटांत विभागणी केलेली दिसते.

शैक्षणिक कौशल्ये :

बौद्धिक पातळीवर कामाचे बदलले स्वरूप स्वीकारण्यासाठी त्यात सुधारणा करण्याच्या हेतूने येणाऱ्या बदलांना स्वीकारून त्यानुसार स्वतः बदलणे व यादृष्टीने काही कौशल्ये आत्मसात करणे गरजेचे आहे.

(१) चिकित्सक विचार

वैचारिक पातळीवर सतत क्रियाशील राहणे, कोणत्याही घटकांवर प्रश्न विचारले असता चिकित्सक विचार कौशल्ये, करण्याची सर्वसाधारणपणे विचार करून उत्तर देण्याची तयारी असणे, समस्यांचे निराकरण करता येणारी कौशल्ये आत्मसात होणे या बाबी यामध्ये येतात.

(२) सर्जनशीलता

नवनवीन कल्पना सुचणे, शोधणे, नवीन मार्गांचा उपयोग करणे, नवीन विचार करणे, इतरांच्या कल्पनांचा सहजपणे विस्तार करता येणे इत्यादी कौशल्ये सर्जनशीलतेची मुख्य अंगे आहेत; म्हणून ही कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

(३) सहयोग

इतरांबरोबर प्रभावी काम करणे, संघात / गटात काम करत असताना काही निर्णय घेण्याची क्षमता असणे आणि त्याचबरोबर इतरांच्या मतांचा आदर ठेवून संघभावनेने कार्य करता येण्याचे कौशल्य आत्मसात होणे आवश्यक आहे. सर्वांना बरोबर घेऊन स्वतःचा व समूहाचा वैचारिक विकास करणे हे यामधून साध्य होते.

(४) संप्रेषण

संपर्क माध्यमांचा प्रभावीपणे वापर करणे, एकच संदेश वेगवेगळ्या लोकांपर्यंत वेगवेगळ्या माध्यमांतून पोहोचवणे, स्वतःचे विचार, कल्पना, मत, भावना इत्यादी बाबी प्रभावीपणे इतरांपर्यंत पोहोचवणे ही कौशल्ये आवश्यक आहेत.

साक्षरता कौशल्ये :

लिहिता-वाचता येणे ही झाली पारंपरिक पद्धतीची साक्षरता. ही जितकी महत्त्वाची आहे, तितकीच आता साक्षरतेचे काही नवीन पैलूदेखील आत्मसात करणे महत्त्वाचे/आवश्यक आहे. साक्षरतेची तीन उपप्रकारात विभागणी केलेली असणे.

(१) माहिती साक्षरता

आंतरजालावरून (इंटरनेट) एखाद्या विषयाची विस्तृत माहिती घेऊन त्या माहितीचा अभ्यास करणे, विश्लेषण करणे, मिळविलेल्या माहितीचा योग्य आणि सर्जनशील उपयोग करून समस्येचे निराकरण, अनेक ठिकाणाहून येणारी माहिती हाताळणे यांसारखी कौशल्ये आत्मसात करणे, मिळालेल्या माहितीचे आकलन करून ती प्रभावीपणे सादर करणे.

(२) माध्यम साक्षरता

एखाद्या माध्यमासाठी तयार करण्यात आलेल्या मजकुराचा हेतू लक्षात घेणे, मजकुराचा वेगवेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावण्याची क्षमता प्राप्त करणे, कोणतेही माध्यम वापरण्याविषयी असलेल्या नैतिक तसेच कायदेशीर बाजूंची माहिती मिळविणे.

(३) तंत्रज्ञान साक्षरता

दैनंदिन जीवनात आवश्यक असणारी माहिती गोळा करण्यासाठी, तिचे विश्लेषण करण्यासाठी तंत्रज्ञान साक्षरतेची कौशल्ये आत्मसात करणे. आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती मिळवून स्वतःला अद्ययावत करणे.

जीवन कौशल्ये :

वैयक्तिक जीवनात आवश्यक असणारी सर्व कौशल्ये आत्मसात करणे, बहुतांश कौशल्ये वैयक्तिक जीवनात जितकी जास्त उपयोगी आहेत, तितकाच त्यांचा उपयोग व्यावसायिक आयुष्यात करणे गरजेचे आहे.

(१) लवचीकता

दैनंदिन जीवनात सतत काही ना काही बदल घडत असतात. नित्याच्या परिस्थितीपेक्षा वेगळी परिस्थिती निर्माण झाली तर त्याला सामोरे जाण्याची मानसिकता तसेच कामाच्या बाबतीत अथवा इतर बाबींमध्ये लवचीकता असावी. सभोवताली होणाऱ्या बदलांना सामोरे जाऊन त्या बदलांचा स्वीकार करणे व त्यांच्याशी जुळवून घेण्याची कौशल्ये आत्मसात करणे.

(२) नेतृत्व

समूहात किंवा एकत्र काम करताना किंवा काम करून घेताना इतरांना पुढे घेऊन वेगवेगळ्या पद्धतीने संघाकडून सर्वोत्तम कामगिरी करून घेणे. आपल्या गटाला किंवा समूहाला मार्गदर्शन करून मार्ग शोधणे.

(३) यशस्वी पुढाकार

कोणतेही कार्य करण्यासाठी पुढाकार घेणे. अंतःप्रेरणेतून ऊर्जा घेऊन वेगवेगळी कामे सुरू करण्याचे कौशल्य प्राप्त करणे.

(४) उत्पादकता

वेळेत अधिकाधिक चांगले उत्पादक काम करणे, वेळेचा सदुपयोग करून नवनवीन विचारांना मूर्त स्वरूप देणे.

(५) सामाजिक कौशल्ये

वेगवेगळ्या शहरातील, राज्यातील, देशातील, विविध संस्कृतीशी सहज जुळवून घेऊन तेथील लोकांबरोबर काम करणे.

जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शालेय जीवनात त्याची पूर्वतयारी होणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने शिक्षण पद्धतीत ही कौशल्ये आत्मसात करून स्वतःचा विकास करणे क्रमप्राप्त ठरते. जीवनात ही कौशल्ये आपणाकडे असतील तर एकविसाव्या शतकात यशस्वी होण्यापासून कोणी थांबवू शकणार नाही; म्हणून ही सर्व कौशल्ये प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपात पाठ्य घटकांतून विद्यार्थ्यांपर्यंत नेण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे आणि आपण ही जबाबदारी यशस्वी रीत्या पार पाडू ही अपेक्षा.

 लेखिका प्रियदर्शनी पुणे पोलिस

पब्लिक स्कूल, पुणे येथे अध्यापन

करतात.

स्त्रीगीते : लोकसाहित्यातील अनमोल ठेवा

अनिल ल्हायकर, कोल्हापूर : ९७३०४०८५२५

स्त्रीगीतातून कल्पनाविश्व साकार झाले असले आणि अद्भुतरम्यतेचा विलास आढळत असला तरी या गीतांतून अनेक विषयांना चिकित्सक स्पर्श केलेला आढळतो. त्यामुळे विविध अंगांनी व ढंगांनी ती साकार झाली आहे. काळ बदलत आहे, काळाबरोबर आपल्या सहणीमानात बदल होत असून आता खेड्यापाड्यात पिठाच्या गिरण्या आल्याने 'जाते' हृद्दपार झाले तरी सुद्धा जात्यावरील ओव्यांचे महत्त्व आजही कमी होत नाही.

लोकसाहित्य हे विविध अंगांनी सजलेलं असलं तरी त्याचं दालन लोकगीतांनीच समृद्ध केलं आहे. विविध प्रकारच्या जातिवंत स्वरविलासांनी शीणगारलेले, अशिक्षितांनी कित्येक वर्षे रचलेले असतानाही केवळ पाठांतराच्या बळावर पिढ्यानपिढ्या आपल्या नवनवोन्मेषशालिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे गीत म्हणजे लोकगीत होय.

लोकगीते ही स्त्रियांनीच अधिक जपून ठेवली म्हणूनच लोकगीते म्हणजे स्त्रीगीते अशी समजूत दृढ झाली आहे. विशेष म्हणजे आजही ग्रामीण भागात स्त्रिया या लोकगीतांचे चालते-बोलते संग्रह आहेत. लोकगीतांचा हा अमूल्य ठेवा स्त्रीगीतांनीच जपून ठेवला आहे. स्त्री ही मुळातच भावशील श्रद्धाळू आणि हळवी, कोमल अंतःकरणाची असल्यामुळे तिच्या जीवनात अनेक घटनांची उलथा-पालथ होत राहते. यातून सुखदुःखाचे कितीतरी भावबंध तिला सापडले आहेत. हे सर्व भावबंध आपल्या अंतरी सहजपणे जपून ठेवून ती ते तितक्याच सहजतेने गीतांच्या माध्यमातून प्रकट करते.

स्त्रियांना तितकीशी उंसंत पूर्वी मिळत नसायची. अनेक कामांच्या रगाड्यात तिला राहायला लागायचं.

तिची पहाट जात्याच्या चाकासोबत उगवायची! जात्यातून पीठ पडायचे अन् ओठातून शब्द! त्यात पहाट फुटल्यानंतर पक्ष्यांच्या चिव-चिवाटासारखी सहजरम्यता होती. ज्यांना प्रतिभेचं जन्मजात देणं होतं, अशा स्त्रियांनी पापण्यांच्या केसांचा कुंचला करून अंतरीच्या रंगांनी भावचित्रे रंगवली. स्वतःचा जीव जिवाळा ओतून जिवाभावाच्या युतीनं मुक्या भावना व्यक्त केल्या.

वडाच्या झाडाला ढाण्या फुटल्या ठायी,
सारी प्रिथ्वी हिंडलो बयासारखी माया नाही.

पिकल सीताफळ रंग हिरवा पारवा,
माझ्या बयाच्या बोलण्याचा माझ्या जीवाला गारवा
अशा प्रकारची ही गीते केवळ पुस्तकातून नाही तर मस्तकातून येत राहायची. इथे कधी आपल्या संमेलनासारखी संमेलने भरली नाहीत; परंतु बाजारहाट, यात्रेनिमित्त गाठ पडली, की श्रुतीची पाखरे आभाळा जायची आणि आभाळाची मनोगीते धरणीला सांगायची.

जिवाला माझ्या जड या का

कुणाच्या जिवा-भावा,

हावश्या कंताला किती सांगू बयाला

माझ्या आणा जावा

हा जिवा-भावाचा तिचा गुंता तिच्या अंतरीतून हळूहळू लोकगीतांतून उलगडताना दिसतो, त्याचबरोबर जात्याचे घरघरणे, मोटीचे कुरकुरणे, झऱ्याचे झुळझुळणे, पावसाचे पडणे, बैलाच्या गळ्यातील घुंगर घंटाचा नाद येणे, यातून तिच्या अंतरीच्या तारा छेडल्या जात आणि त्याच संगीताच्या कळा बनत.

पाण्याला जाती, नार, तिची जोडवी वाजत्याती,
माझ्या त्या बंधूची बैलं मोटला बुजत्याती

अशा प्रकारे घरात, शेतात काम करता करता, घाम गाळताना आगळाच वेद निर्माण होत होता. अंगावरच्या रोमांचांनी अभिप्राय सांगावेत किंवा हुंकाराने ओंकारला साद घालावी अशा मैफली शेता-शिवारात झडत राहायच्या. या मैफलीपासून आपण दुरावत चाललो की काय अशी खंत मनामध्ये येते.

खेडुताच्या कल्पकतेबद्दल, सूक्ष्म निरीक्षणाबद्दल, जाणिवेबद्दल कोणीही कौतुक करील अशी हृदयस्पर्शी चित्रे स्त्रीगीतांत जागोजागी पाहायला मिळतात. या ज्ञानभांडाराची निश्चितपणे कुठेही उधार-उसनवारी झाली नाही. कसलीही दिखाऊगिरी नाही. अनुभवाला खरे ज्ञान मानण्याची शुद्धता होती. प्रेम, जिन्हाळा, उत्कटता, निष्ठा, प्रामाणिकपणा, परोपकार, उदात्त सात्त्विकभाव इत्यादी सद्गुणांच्या रेलचेलीबरोबर त्यांची जीवन-संस्कृती, रीती-रिवाज, व्यवहार, सेवाभाव, भक्ती यांचे कंगोरे स्त्रीगीतांत जागोजागी उलगडताना दिसतात.

काळाची स्थित्यंतरे लक्षात घेऊन त्यांतील प्रवाहानुसार स्त्रीगीतांत बदलत गेलेला पाहायला मिळतो;

म्हणूनच सदैव देवा-धर्मावर ओवी आळवणारी आमची खेडुत स्त्री आता साखर कारखान्यालाही आळवू लागली आहे.

साखर कारखान्यावर गाडी

बैलांची झाली दाटी,

हवश्या कंताला शेर्सवाल्याला आली चिट्ठी.

साखर कारखान्यावर कुण्या देशीच आलं राज,
तेच्या त्या संगतीत कुबेर झालं गाव माझं!

काळ बदलतो आहे, काळाबरोबर आपल्या राहणीमानात बदल होताना दिसत आहे. खेड्यापाड्यात पिठाच्या गिरण्या आल्याने 'जाते' आता हद्दपार झाले. जात्यांची घरघर संपून त्यांना आता घरघरच लागली आहे. त्याचबरोबर त्याचं पीठ आमच्या भाकरीतून निघून गेलंय. साहजिकच जात्यावरच्या ओव्यांची पहाटदेखील गेली! एवढच नव्हे तर शेत कसण्याच्या पद्धतीत बदल झाला. माणसाचे कष्ट आता यंत्रांनी कमी केले. त्यामुळे पूर्वीसारख्या शेता - शिवारात झडणाऱ्या स्त्री-गीतांच्या मैफली आता केवळ नावाला उरलेल्या आढळतील; पण आमच्या मायमराठीच्या लोकसाहित्याचे ते एक बावन्नकशी सोनं होते. याबाबत कुणालाही तीळमात्र शंका असण्याचे कारण नाही, त्यामुळे हे बावन्नकशी सोने जपून ठेवण्याची गरज आज वाटत आहे.

 लेखक न्यू हायस्कूल राशिवडे बु.॥

येथे मुख्याध्यापक असून

लोकसाहित्यातील

स्त्रीगीतांचे अभ्यासक आहेत

आयुर्वेद व योगशास्त्रातील आहार

डॉ. योगेश शिंदे, पुणे : ९०२८३८३५०५

आहार हाच मानवाला निरोगी ठेवतो. योग्य आहारानेच रोगनिवारण होते. आपण कोणता आहार घ्यावा, कोणता आहार उत्तम आहे, ऋतुनुसार योग्य आहार कोणता याचा परिचय या लेखात होईल. प्रत्येक व्यक्तीने आहास्तज्ञ, आयुर्वेद वैद्य व योग तज्ज्ञांना प्रत्यक्ष भेटून आपले वय, लिंग, उंची, वजन, पोषण स्तर, प्रकृती, ऋतू, आरोग्य व आपणास असलेले आजार अशा अनेक बाबींनुसार आपली स्वतःची व्यक्तिगत आहारस्योजना करणे अपेक्षित आहे.

आहाराविषयी केवळ एकांगी विचार न करता अनेक बाबींचा समग्र विचार करणे हे उत्तम आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आहाराविषयी मूलगामी व सर्वांगीण विचार करणारी शास्त्रे म्हणजे 'आयुर्वेद' आणि 'योग' ही आहेत.

आहाराविषयीचे शाश्वत सिद्धांत आणि सामान्य आहारासोबतच व्यक्तिविशिष्ट असे आहाराविषयीचे अत्यंत अचूक व समर्पक मार्गदर्शन ही आयुर्वेद व योगशास्त्राची वैशिष्ट्ये आहेत.

आयुर्वेदानुसार आहार

उद्देश

आयुर्वेदीय आहारशास्त्राचा मूळ उद्देश 'मनुष्यमात्रांनी नेहमी निरोगी राहावे' हा आहे. यासोबतच आयुर्वेदामध्ये आहार हा विविध आजारांमध्ये उपचार स्वरूपातही सांगितला गेला आहे.

महत्त्व

'आरोग्यं भोजनाधीनम्' म्हणजेच मनुष्याचे आरोग्य हे संपूर्णतः आहारावरच आधारित आहे. 'सर्वच वस्तू ह्या आहारातून उत्पन्न होतात, तर 'रोगाः च आहार संभवाः' म्हणजेच 'सर्व आजार हे आहारातूनच उत्पन्न

होतात' असे वर्णलेले आहे. हितकर म्हणजेच चांगला आहार हा सुखाचे तर अहितकर म्हणजेच वाईट आहार हा दुःखाचे कारण ठरतो. आयुर्वेदानुसार आहाराचे महत्त्व सांगताना आहाराला 'प्राण' असेही म्हटले आहे.

मानवी शरीराचा वर्ण, बल, स्वर, पाचनशक्ती, ओज, तेज, उत्साह, प्रतिभा, तुष्टी, पुष्टी, बुद्धी, स्मृती आणि एकंदरीत संपूर्ण मानवी आयुष्यच आहारावर अवलंबून आहे. आयुर्वेदात 'मनावर ताबा ठेवून हितकर आहार घेणारी व्यक्ती' एकूण १०० वर्षे निरोगी आयुष्य जगते असे वर्णन आढळते.

आहारशास्त्र परिचय

आयुर्वेदामध्ये आपल्या आहारातील विविध अन्नपदार्थ, त्यांचे गुणधर्म, शरीरातील कार्ये, आरोग्यरक्षणासाठी आणि आजारांमधील त्यांचे विभिन्न उपयोग, विशेषतः कोणकोणते अन्नपदार्थ नेहमी खावे, कोणकोणते अन्नपदार्थ खाऊ नयेत, अन्नपदार्थ कसे तयार करावे आणि अन्नपदार्थ हे नेमके कधी आणि किती मात्रेत खावे या व अशा अनेक बाबींचे सविस्तर वर्णन आहे.

आहाराचे वर्गीकरण

आयुर्वेदामध्ये सर्व प्रकारची धान्ये, डाळी, पालेभाज्या, फळभाज्या, कंदभाज्या, फळे, दूध, ताक, दही, लोणी, तूप, तेल, मद्य, जल, पेयवर्ग, मांस, ऊस, मध, मीठ अशा अनेक अन्नपदार्थांचे सविस्तर वर्णन आढळते. अन्नपदार्थांचे गुणधर्म, त्यांच्या विविध आरोग्यदायी पाककृती आणि औषधी आहारकल्पना यांचा एकत्रित विचार केला आहे. आरोग्य व औषधोपचार या दोन्ही दृष्टिकोनातून आहाराचे वर्गीकरण हे आयुर्वेदाचे वैशिष्ट्य आहे.

कोणता आहार घ्यावा

आयुर्वेदानुसार अयोग्य आहारामुळेच अनेक रोग निर्माण होतात हे लक्षात ठेवून प्रत्येक व्यक्तीने नेहमी हितकर असा आहार कमी मात्रेत व योग्य वेळी घ्यावा. अहितकर आहार टाळावा.

हितकर आणि अहितकर आहार

जो आहार शरीरातील रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थी, मज्जा, आणि शुक्र या ७ धातूंना समान अवस्थेमध्ये ठेवतो आणि हे धातू विषम अवस्थेमध्ये असल्यास त्यांना समान अवस्थेमध्ये आणतो तो 'हितकर आहार', तर याविरुद्ध असा आहार हा 'अहितकर आहार' होय.

उत्तम आहार

हितकर आहाराच्या पुढचा विचार करून आयुर्वेदामध्ये निरोगी व्यक्ती आणि रुग्ण या 'सर्वांनीच नेहमी खावे' असे वैशिष्ट्यपूर्ण व आरोग्यदायी 'नित्य सेवनीय' पदार्थ सांगितलेले आहेत. हे पदार्थ सर्वांनीच नेहमी आहारात घेतल्यास कुठलाही अपाय होत नाही.

यामध्ये म्हणजे एक वर्ष जुने तांदूळ, गहू व गव्हाचे पदार्थ, यव म्हणजेच सातू / बाली, मुगाची डाळ, पडवळ, सुनिषण्णक-चांगेरीची भाजी, कोवळा मुळा, शेंदेमीठ, हिरडा, आवळा, त्रिफळा + मध + तूप रात्री खाणे, मनुका, डाळिंब, गाईचे दूध, गाईचे तूप, पचण्यास हलके असे मांस, यांचा समावेश केलेला आहे.

आहार सिद्धांत

षड्रसात्मक आहार

दैनंदिन आहार हा 'षड्रसात्मक आहार' म्हणजेच गोड, आंबट, खारट, तिखट, कडू आणि तुरट हे सहा रस म्हणजेच सहा चवींनी युक्त असावा. जेवणामध्ये दररोज योग्य प्रमाणात गोड पदार्थ असण्यास हरकत नाही.

नेहमी केवळ एकाच रसाचा-चवीचा आहार घेणे हे मनुष्याला दुर्बल करणाऱ्या गोष्टींमध्ये सर्वश्रेष्ठ आहे. नेहमी सर्व रसांनी-चवींनी युक्त आहार घेणे हे मनुष्याचे बल वाढवणाऱ्यांमध्ये सर्वश्रेष्ठ आहे.

ऋतू अनुरूप आहार

प्रत्येक ऋतूमध्ये वातावरण बदलते व त्याचा प्रत्यक्ष प्रभाव मानवी शरीरावर पडत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने त्या त्या ऋतूमध्ये निर्देशित आयुर्वेदोक्त आहार घ्यावा. वात, पित्त व कफ हे तीन दोष समान अवस्थेमध्ये राहून आरोग्य टिकते आणि दरवर्षी ऋतू बदलला की निर्माण होणारे अलर्जीसारखे त्रास किंवा इतर आजार होत नाहीत.

अग्नी अनुरूप आहार

प्रत्येकाचा अग्नी म्हणजेच भूक आणि पाचनशक्ती ही वेगवेगळी असते. अग्नीनुसार आहार घेणे हे योग्य

व भूक निर्माण करणाऱ्या गोष्टींमध्ये सर्वश्रेष्ठ आहे. उत्तम अग्नीवरच योग्य किंवा अयोग्य अन्नपचन शरीरातील उष्णतेची योग्य अयोग्य मात्रा, शरीराचा प्राकृत किंवा विकृत वर्ण, शौर्य, क्रोध व भय हे सर्व भाव अवलंबून आहेत. संस्कृत सुभाषितांमध्येही आहारविषयक काही महत्त्वाची आरोग्यसूत्रे आढळतात. उदाहरणार्थ, अर्धरोगहारी निद्रा, पूर्णरोगहारी क्षुधा यांनुसार योग्य निद्रा ही अर्धे रोग दूर करते, तर योग्य भूक ही सर्वच रोग दूर करते; म्हणून प्रत्येकाने आपला अग्नी म्हणजेच भूक आणि पाचनशक्ती यांनुसारच आहार घ्यावा.

मात्रा अनुरूप आहार

प्रत्येकाने स्वतःची भूक आणि पाचनशक्ती यांचे

दररोज निरीक्षण करीत स्वतःला आवश्यक तेवढ्याच मात्रेत आणि त्यातही भुकेपेक्षा थोडा कमी मात्रेतच आहार घ्यावा. अतिमात्रेमध्ये आहार घेण्यामुळे अपचन होते.

गुणानुसार आहार

गुरू म्हणजेच जड अन्नपदार्थ हे भुकेच्या. १/२ किंवा १/३ भाग एवढेच खावेत. लघु म्हणजेच हलके अन्नपदार्थ हे थोडी भूक ठेवून खावेत, म्हणजेच ते पोटभर खाऊ नयेत, असा सिद्धांत सांगितलेला आहे.

 लेखक वैद्यकशास्त्रातील तज्ज्ञ

असून त्यांचे आहारविषयक लेख

प्रसिद्ध आहेत.

E mail : yogesh.ayurved@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे ऑक्टोबर २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
*	श्रीमती एस. एस. सावंत	वरिष्ठ अधीक्षक	मुंबई	३१/१०/२०२२
*	श्री. एस. आर. सावंत	सहाय्यक अधीक्षक	मुंबई	३१/१०/२०२२
*	श्री. एस. बी. सय्यद	सहाय्यक अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/१०/२०२२
*	श्री. ए. जी. बोधनकर	सहाय्यक अधीक्षक	अमरावती	३१/१०/२०२२
*	श्री. बी.एस. वादवणे	वरिष्ठ लिपिक	राज्य मंडळ	३१/१०/२०२२
*	श्री. एस.एस. तेलंग	नाईक	नागपूर	३१/१०/२०२२

शब्दांचे उगमस्थान : एक उपक्रम

जयश्री काटीकर, पुणे : ९४२२७८८०८५

भाषेचे अध्यापन-अध्ययन करताना शब्द व त्यांचे अर्थ हा भाग आवश्यकच असतो. शब्दरचना, शब्द कसा तयार झाला, त्याची व्युत्पत्ती, त्याचे उगमस्थान, त्यात कसा अर्थ आला आहे, याकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधले म्हणजे विद्यार्थी ती नडणघडण पटकन उचलतात. त्यातली गंमत एकदा समजली की तसेच अनेक शब्द गोळा होतात. काही वेळा नवनवीन शब्द तयार होतात. अशाच एका उपक्रमाची माहिती या लेखात पाहूया.

म्हाझंभटांच्या लीळाचरित्रातला ‘ससीक रक्षण’ नावाचा एक पाठ होता नववीला. त्यामध्ये ‘आसनस्थ’ असा शब्द होता आणि त्याचवेळेला ‘दूरस्थ मातेस’ ही जुलियनांची कविता होती दहावीला. त्यातला ‘दूरस्थ’ हा शब्द! शब्दांचे अर्थ मुलांपर्यंत पोचवायची एक सोपी; पण मुलांच्या दृष्टीने अजिबातच रंजक नसलेली पद्धत म्हणजे, त्यांना सरळ तो अर्थ सांगून टाकायचा. फार तर फळ्यावर लिहून मुलांना तो वहीत उतरवून घ्यायला भाग पाडायचे.

शब्दाचा थेट अर्थ सांगण्याऐवजी दुसरी एक सहजसुंदर रीत आहे अर्थ मुलांपर्यंत पोचवायची. मुलांचे बोट धरून त्यांना त्या शब्दाभोवतीने गोल फिरवून आणायचे. शब्द तयार कसा झालाय, शब्दात अर्थ कसा भरला गेलाय, याकडे त्यांचे लक्ष वेधायचे. मुले ती शब्दघडण पटकन उचलतात, समजून घेतात. त्यातली गंमत एकदा कळली की मग काय विचारता. आपल्याला सुचले नसतील एवढे शब्द गोळा होतात आपसूकच. एवढेच नाही तर नवनवीन वेगवेगळ्या शब्दांचीही कारंजीच उडू लागतात. त्या कारंज्यात आपण चिंब होऊन जातो. मुलांचा उत्साह, नवीन शब्द शोधल्याचा त्यांच्या चेहऱ्यावरचा आनंद बघणे ही मोठीच पर्वणी ठरते आपल्यासाठी!

या प्रक्रियेला वेळ अर्थातच थोडा जास्त लागतो. शिक्षक म्हणून आपली तयारीही जास्त लागते. नवीन तयार झालेला एखादा शब्द आपल्यालाही चक्रावून सोडतो. आपल्यासाठीही गुगली असतो; पण हीच तर संधी असते, शिक्षक म्हणून मोठ्ठ व्हायची. अशा वेळी शब्दकोश/व्युत्पत्ती कोश बघायची संधी मिळत असते.

आता वर्गातली पुढची गंमत बघा हं!

आसन किंवा दूर हे शब्द, त्याचा अर्थ मुलांना सहज कळण्यासारखा असतो. त्यामुळे त्याला ‘स्थ’ हा प्रत्यय लागून हे दोन शब्द तयार झालेत, हे मुलांच्या लक्षात आले. मग सगळ्यात आधी ‘स्थ’ प्रत्यय असणाऱ्या शब्दांची आम्ही मिळून यादी तयार केली. वर्गात अर्थातच भलीमोठी यादी तयार झाली. व्रतस्थ, मार्गस्थ, आसनस्थ, देशस्थ, कोकणस्थ, कंठस्थ, दूरस्थ, स्वस्थ, तटस्थ, अस्वस्थ, अंत्यस्थ, अत्यवस्थ इत्यादी.

आता ‘स्थ’चा अर्थ काय काय असू शकेल, त्यावर वर्गात चर्चा रंगली. राहणे या अर्थाबरोबरच असणारा किंवा ती विशिष्ट क्रिया करणारा असेही त्याचे काही अर्थ आहेत, हे लक्षात आले आणि मग तो शब्द आणि त्याचे अर्थ लावताना मजा येऊ लागली.

व्रतस्थ - (व्रत करणारा), मार्गस्थ - (मार्गावर असणारा), पांथस्थ - (पांथावर/मार्गावर असणारा), आसनस्थ - (आसनावर बसलेला/ बसणारा), देशस्थ - (देशावर राहणारा), कोकणस्थ - (कोकणात राहणारा), कंठस्थ - (कंठात असणारे), स्वस्थ - (स्वतःबरोबर असणारा/स्वतःत राहणारा), दूरस्थ - (दूर असणारा), अस्वस्थ - (स्वस्थ नसणारा).

इथपर्यंतचे शब्द आणि त्यांचे अर्थ मुलांना सहज लावता येण्यासारखे, कळणारे होते. थोडी मदत केल्यावर मुलांनाही ते सांगता आले. राहणे या अर्थाबरोबरच असणारा किंवा ती विशिष्ट क्रिया करणारा असेही त्याचे काही अर्थ आहेत, हे लक्षात आले. देशस्थ-कोकणस्थ शब्द कुठून कसे आले, त्यातल्या अर्थाच्या छटा मलाही समजल्या. स्वस्थ-अस्वस्थ या शब्दांची नव्याने ओळख झाली.

काही शब्दांची फोड आणि त्याचे अर्थ लावताना मलाही शब्दकोश आणि व्युत्पत्तिकोश पाहण्याची संधी मिळाली. व्युत्पत्तिकोशात संदर्भ शोधताना काही गोष्टी परत नव्याने समोर आल्या.

प्रस्थ

‘स्थ’ म्हणजे असणारा हे माहीत होते; पण प्र म्हणजे? प्र या उपसर्गाला वेगळे असे कायकाय अर्थ असू शकतात? प्र उपसर्ग असणारे इतर शब्द कोणते? प्रभाव, प्रभाग अर्थ शोधला. प्र म्हणजे विशेष किंवा महत्त्वाचे आणि प्रस्थ या शब्दाच्या अर्थाचा एकदम उलगडा झाला. महत्त्वाचे असणारे ते प्रस्थ. विशेष महत्त्वाची असणारी व्यक्ती.

तटस्थ

कोणत्याही पक्षास न मिळालेला, उदासीन असे या शब्दाचे अर्थ; पण ‘स्थ’ चे काय? स्थ चा अर्थ तर असणारा किंवा ती विशिष्ट क्रिया करणारा; पण इथे कुठे तसा अर्थ लागतोय? तेव्हा विचार करताना, त्या शब्दाचा अर्थ उलगडून बघताना मलाही मौज

वाटली. तट + स्थ म्हणजे तटावर, तीरावर राहणारा; पण मग कोणत्याही पक्षास न मिळालेला, उदासीन या शब्दाच्या अर्थाचा आणि या शब्दाची फोड यांचा संबंध काय? तटावर राहणारा, जो नदीपासन-पाण्यापासून लांब आहे. म्हणजेच प्रत्यक्ष प्रवाहात नसणारा असा अर्थ लक्षात घेतल्यावर त्या शब्दातली गंमत कळाली.

अत्यवस्थ

अति अवस्था झालेला, मरायला टेकलेला.

अंत्यस्थ

असा शब्द नाही मराठीत, हेही नव्याने समजले; पण तो शब्द अंतःस्थ असा आहे.

अंतःस्थ

आत असलेला - आतला. हेतू बरेचदा असा अंतःस्थ असतो. (अंतर्वक्र अंतः + वक्र यासारखे अजून शब्द मिळाले.)

अंतस्थ

असा नवीन शब्द यानिमित्ताने मराठी भाषेला आम्ही बहालही केला. अंत - अंतिम या अर्थी शेवटी असणारा शेवटी राहणारा तो अंतस्थ.

शब्द

त्याला लागलेला प्रत्यय आणि त्याचा अर्थ लावण्यातली गंमत एव्हाना मुलांना कळली होती. मी तरी हे शब्द शोधून थांबले होते. माझी ती मर्यादाच होती एकार्थी; पण मुले नेहमीच आपल्या एक पाऊल पुढे असतात. मग काय विचारता. मुलांनी असे शब्द तयार करायचा सपाटाच लावला.

आकाशस्थ - (आकाशात राहणारा/असणारा), वर्गस्थ - (वर्गात असणारा), मैदानस्थ, दप्तरस्थ खुर्चीस्थ इत्यादी. आता मुलांना ‘थांबा’ म्हणणे माझ्याच जिवावर आले होते.

E mail : jayakatikar@gmail.com

प्रतिश्वाद्...

ऑगस्ट २०२२ अंकाच्या पहिल्या पानावर सोळा महिला सैनिक तरुण पिढीला प्रोत्साहन देताना दिसतात. तीन प्रतिमा निस्वार्थ, एकता आणि प्रेमाचे दुर्मीळ उदाहरण आहेत. महाराष्ट्र राज्य मंडळाचे अध्यक्ष शरद गोसावी सर यांनी संघर्ष आणि विविध उपजत व संवादात्मक गुण उत्कृष्ट पद्धतीने मांडले आहेत. रचनात्मक मूल्यमापन ज्ञानेश्वर बावीकर यांनी उत्तमरीत्या सांगितले आहे. डॉ. दिलीप गरुड यांनी अध्यापनात कथाकथनाचा वापर अनोख्या पद्धतीने मांडले आहे. एकंदरीत, ऑगस्ट २०२२ चे शिक्षण संक्रमण हा आपला आरसा आहे, तसेच आकांक्षा आणि विचारदेखील आहे.

कौनसी बात कहाँ कैसे कही जाती है।
ये सिलिका हो तो हर बात सुनी जाती है।

डॉ. नासिरुद्दीन कमरुद्दीन,
उर्दू गर्ल्स हायस्कूल व सायन्स कनिष्ठ महाविद्यालय मलकापूर

माहे ऑगस्ट २०२२ चा शिक्षण संक्रमणचा अंक हातात पडला. अंक वाचत असताना ज्ञानात व अनुभवात भर पडत असते; कारण शाळेत राबविलेले नवोपक्रम, उपक्रम व नवनवीन संकल्पना पद्धती ह्या विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या ज्ञानात भर घालणाऱ्या असतात. या अकांमध्ये डॉ. न. म. जोशी लिखित 'चार साथीदार' हा लेख खूप आवडला. भारताच्या स्वातंत्र्य अमृतमहोत्सवानिमित्त 'छोटा क्रांतिकारक हेमू कलानी' यांची धगधगती चित्तथरारक क्रांतिकथा प्रेरणा देणारी आहे. तसेच 'कलेतील सौंदर्य' व 'कला रसास्वाद' या सुदाम विश्वे लिखित लेखामध्ये कलेचा आस्वाद घेणे ही मानवाची उपजत प्रवृत्ती असल्याचे विशद केलेले आहे.

डॉ. दिलीप गरुड लिखित 'अध्यापनात कथाकथनाचा वापर' हा लेख शिक्षण प्रक्रियेत अध्ययन सखोल व्हावे व विद्यार्थी व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त प्रेरणा देणारा आहे. संजय सागडे, कल्याणी गाडगीळ, संजय वारके यांचे लेख आवडले.

एस. डी. दामोदरे, अमरावती

शिक्षण संक्रमण या मासिकाची आम्ही आतुरतेने वाट पाहत असतो. प्रत्येकाला वाचण्यासाठी तीन दिवस मासिक घरी दिले जाते आणि आवडलेल्या लेखावर टिप्पणी काढण्यास सांगितले जाते. या मासिकामुळे आमच्या ज्ञानामध्ये भर पडत असून विद्यार्थ्याला केंद्रस्थानी ठेवून कशाप्रकारे अध्यापन करावे याची हातोटी आम्हास मिळाली आहे. यावेळेस ऑगस्ट २०२२ च्या अंकात चार साथीदार लेखक डॉ. न. म. जोशी पुणे यांनी एक छोटा क्रांतिकारक हेमू कलानी यांची देशप्रेमाने भारावून गेलेली कथा शब्दबद्ध केली आहे. अंकातील सर्वच लेख वाचनीय आहेत.

श्री. शहाबुद्दीन यासीन शेख
सम्यक उर्दू हायस्कूल आहेरवाडी ता. सोलापूर

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ,
'बालभारती', सेनापती बापट मार्ग, पुणे-४११ ००४.

(दूरध्वनी क्रमांक : ०२०-२५६५९४६५ फॅक्स क्रमांक : ०२०-२५६५६०४६)

निवेदन

संशोधन प्रकल्प आर्थिक साह्य योजना

पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या संशोधन प्रकल्प आर्थिक साह्य योजनेअंतर्गत सन २०२२-२३ या संशोधन कार्यक्रमाची निश्चिती करण्यात आलेली आहे. संशोधन प्रकल्प विषय प्रामुख्याने शालेय अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके यावर आधारित आहेत.

संशोधन प्रकल्प प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षक, तसेच शिक्षक प्रशिक्षक यांना घेता येतील. वैयक्तिक स्तरावरील प्रकल्पाचा कालावधी एक वर्षाचा असेल. वैयक्तिक स्तरावरील प्रकल्पासाठी किमान रु. ५,०००/- आर्थिक साह्य देण्यात येईल. प्रकल्प समाधानकारकरीत्या पूर्ण केल्यानंतर प्रकल्पकांना व स्थानिक मार्गदर्शकांना पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या नियमाप्रमाणे मानधन देण्यात येईल.

पाठ्यपुस्तक मंडळाने सन २०२२-२३ संशोधन कार्यक्रमाची निश्चिती केलेली आहे. पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या संशोधन प्रकल्प आर्थिक साह्य योजनेनुसार संशोधन प्रकल्प घ्यावयाचे असतील, तर त्यासाठी संशोधन प्रकल्प आर्थिक साह्य योजना नियमावली, आवेदनपत्राचा नमुना व संशोधन विषय www.ebalbharati.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. सदर आवेदनपत्र डाऊनलोड करून घ्यावे. डाऊनलोड केलेले आवेदनपत्र भरून या कार्यालयास पाठवण्याचा अंतिम दिनांक ३१.१०.२०२२ आहे.

क्रमांक : संशोधन/

दिनांक : ०८/०८/२०२२

(कृष्णकुमार पाटील)

संचालक

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे ४

मा.ना. दीपक केसरकर, मंत्री, शालेय शिक्षण व मराठी भाषा, महाराष्ट्र राज्य यांची
राज्य मंडळ कार्यालयास भेट व मार्गदर्शन प्रसंगाची क्षणचित्रे...

शिक्षण संक्रमण - ऑक्टोबर २०२२ (५१)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th September, 2022
Date of Posting - 26th September, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

“आपले आरोग्य आपणच जपूयात”

“कमी करून प्रदूषण, करूया पर्यावरणाचे रक्षण”

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

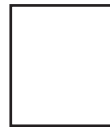
बालचित्रवाणीजवळ, आचारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - ऑक्टोबर २०२२ (५२)